

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EMEVÎLER DÖNEMİNDE TERCÜME
FAALİYETLERİ (661-750)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Samet ŞENEL

**Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Temmuz – 2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMEVÎLER DÖNEMİNDE TERCÜME
FAALİYETLERİ (661-750)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Samet ŞENEL

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi

“Bu tez 11/07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı	
Doç. Dr. Saim YILMAZ	Başarılı	
Doç. Dr. Mustakim ARICI	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Samet ŞENEL
Öğrenci Numarası	:	1560Y09102
Enstitü Anabilim Dalı	:	İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı	:	İslam Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)
Benzerlik Oranı	:	% 12

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

25/06/2018
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

25/06/2018
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK

Tarih: 02/07/2018

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDEDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Bu tezde İslam bilim tarihinin önemli evrelerinden birini teşkil eden ve ayrıca Abbasiler dönemindeki devlet destekli sistematik tercüme faaliyetlerinin temelini oluşturduğu düşünülen Emeviler dönemindeki çeviri faaliyetleri incelemeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikli olarak Arapların yazılı kültürle tanışma süreçlerine değinilerek onların diğer medeniyetlerle olan ilişkilerine temas edilmiş, akabinde ise söz konusu dönemde yapılmış olan tercüme faaliyetleri ele alınmıştır. Tezimizde tercüme faaliyetleri halife merkezli bir kronoloji takip edilerek incelenmiş, ilgili dönemlerde halifelerin teşvikleriyle tercüme edilen eserler var ise bunlara değinilerek Müslüman topluluklara ve diğer topluluklara mensup kişiler tarafından tercüme edilen eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda çeşitli bilim dallarına ait tercüme edilmiş eserlere ve mütercimlere değinilmekle birlikte bu mütercimlerin ilgi duydukları alanlara ve yabancı topluluklarla olan etkileşimlerine de yer verilmiştir.

Tezimizin tamamlanmasında pek çok kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle tez konusunun belirlenmesinden itibaren çalışmamızın her aşamasında destek vererek değerli vaktini bizim için ayıran danışmanım Prof. Dr. Levent Öztürk'e teşekkürü bir borç bilirim. Değerli yorumlarıyla tezimizin olgunlaşmasını katkı sağlayan jüri üyelerim Doç. Dr. Saim Yılmaz ve Doç. Dr. Mustakim Arıcı'ya da teşekkür ederim. Ayrıca araştırma sürecinde birçok yardımları bulunan değerli dostlarım Adan Jarso Golole, Rabba Rababa ve Ravyar Cabbari ile Almanca eserlerin çevirisinde desteklerini esirgemeyen değerli dostum Mücahit Kaya'ya müteşekkirim. Tez sürecinde istifade ettiğim TDV İSAM kütüphanesine ve çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım. Tezimin yazılış aşamasından bitimine kadar beni teşvik eden değerli dostlarım ve kardeşlerime de ayrı ayrı müteşekkirim. Son olarak bana ilim yolunda maddi-manevi her türlü desteği sağlayan başta annem ve babam olmak üzere değerli ailemin her ferdine teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: EMEVÎLER DÖNEMİ ÖNCESİNDE ARAPLARDA TERCÜME FAALİYETLERİ	11
1.1. İslâm Öncesi.....	11
1.2. Hz. Peygamber Dönemi	14
1.3. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi	16
BÖLÜM 2: EMEVÎLER DÖNEMİNDE TERCÜME FAALİYETLERİ	24
2.1. Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680)	24
2.2. Yezîd b. Muâviye (60-64/680-683)	39
2.3. Mervân b. Hakem (64-65/684-685)	42
2.4. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705).....	42
2.5. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715)	69
2.6. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân (99-101/717-720)	74
2.7. Yezîd (II.) b. Abdülmelik (101-105/720-724)	77
2.8. Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743).....	78
2.9. Velîd (II.) b. Yezîd (125-126/743-744)	87
2.10. Mervân (II.) b. Muhammed b. Mervân (127-132/744-750).....	88
SONUÇ	102
KAYNAKÇA	105
ÖZGEÇMİŞ	122

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: Çeviren, tercüme eden
d.	: doğum tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI	: The Encyclopaedia of Islam
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
krş.	: Karşılaştırınız
KURAMER	: Kur'an Araştırmaları Merkezi
m.	: Milâdî
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
vb.	: ve benzeri
ve dğr.	: ve diğerleri

Tezin Başlığı: Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)

Tezin Yazarı: Samet ŞENEL

Danışman: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Kabul Tarihi: 11/07/2018

Sayfa Sayısı: iv (ön kısım) + 122 (tez)

Anabilim dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları **Bilim dalı:** İslâm Tarihi

Bu tez, Emevîler dönemindeki (661-750) tercüme faaliyetlerini, halife merkezli bir kronoloji takip edilerek incelemeyi hedefleyen bir çalışmadır. Bu çalışmada Emevî Devleti sınırları içerisinde gerçekleştirilen çeviriler ve bu çevirilerin İslâm toplumuna etkileri tarihsel akış esas alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ele aldığımız konuyla ilgili sınırlı sayıdaki çalışmada araştırmacılar tarafından kronoloji ihmal edilerek bir bakış açısı sunulmuştur. Bu yüzden bilgilerin bir kısmında önemli hatalar tespit edilmiştir. Tespit edilen bu hatalara yeri geldikçe işaret edilmiştir. Ele aldığımız konu çerçevesinde öncelikle kadim bilim geleneğini sürdüren gayrimüslim tebaanın bilimsel faaliyetleri ve gerçekleştirdiği çeviri faaliyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bilhassa bilim tarihini etkileyen önemli simalar ve eserleri ön plana alınmıştır.

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi zikredilmiş, konuyla ilgili literatür değerlendirilmiştir.

İlk bölümde Emevî öncesi Arap dünyasındaki kültürel etkileşimler ele alınmıştır. Ayrıca diğer kültürlerle etkileşimi gösteren çeviri faaliyetlerine dair hususlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Emevî dönemindeki tercüme faaliyetleri ve bu konuda ortaya çıkan problemler incelenmiştir. Burada çevirilerin kim tarafından ve ne için yapıldığı, faaliyette bulunan Müslüman ve gayrimüslim tebaanın hangi alanlarda çevirilerde bulunduğu ve tercüme ettiği eserlerin özellikleri üzerinde durulmuştur.

Sonuç kısmında Emevîler döneminde (661-750) gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerinin genel bir değerlendirmesi yapılmış, bu hususta karşılaşılan problemlere değinilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Bilim Tarihi, Halife, İslâm Tarihi, Emevîler, Tercüme Faaliyeti

Title of the Thesis: Translation Activities in the Umayyad Period (661-750)	
Author: Samet ŞENEL	Supervisor: Professor Levent ÖZTÜRK
Date of Acceptance: 11/07/2018	Nu. of Pages: iv (pretext) + 122 (main body)
Department: Islamic History and Arts Subfield: Islamic History	
<p>This thesis with its Caliphs centered approach will chronologically address the interpretation activities in the Umayyad period (661 – 750 A.D), as it will also probe the translation activities within the Umayyad borders and assess the effects of these translations on the Islamic society based on the historical courses. Based on the point of views of the researchers on a limited number of studies we came across on the issue we find that the scientific activities in this period are not stated in chronological orders. Therefore, some mistakes have been identified in some of the information. These errors have been tried to be explained as detected. More so, within the framework of our subject, we tried to figure out the scientific activities of non-Muslim subjects who have been continuing the ancient science tradition and translation activities. In particular, important cast of features and works affecting the history of science have been put to the limelight.</p> <p>The subject, purpose and method of the research are discussed in the introduction as literature review related to the subject is evaluated in the same portion. Likely, in the first chapter matters concerning cultural interactions in the pre-Umayyad Arab is analyzed and due consideration designated. Furthermore, aspects of the translation activities, especially those related with interaction with other cultures are thoroughly examined.</p> <p>In the second chapter, problems related to the interpretation activities during the Umayyad period were enquired. For instant, for who or what purpose are translations made? Which areas or subject of translation did the Muslim and non-Muslim stood upon? And the characteristics of the materials they translate are also scrutinized.</p> <p>In the conclusion part, a general evaluation of the translations carried out in the Umayyad period (661-750 A.D) was made, the problems encountered were addressed and a number of remedies to the above issues were presented.</p>	
Keywords: Caliph, History of Science, Islamic History, Translation Movement, Umayyad Period	

GİRİŞ

Tarih boyunca tüm kültür ve medeniyetler kendi havzalarında pek çok bilgi türünü üretmiş ve böylece insanlık tarihi boyunca muazzam bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır. Bu bilgi birikimi savaşlar, göçler, bilim insanlarının bilgilerini farklı coğrafyalarda paylaşımları gibi pek çok sebep dolayısıyla coğrafyadan coğrafyaya intikal etmiştir. İnsanlık tarihinde kültürlerin birbirine sunduğu katkının çok önemli örnekleri bulunmaktadır. Bu anlamda akla ilk gelen Büyük İskender'in İran ve Hint coğrafyasına uzanan fetihlerinin sonucunda Hint ve Uzak Doğu kültürlerinin Yunan bilimine sunduğu katkı unutulmamalıdır. Yunan ve Mısır medeniyetlerinin sentezinden vücuda gelen Helenistik kültürün önemli eserleri ile Yunan ve İslâm medeniyetlerinin dokuzuncu miladî yüzyıllardaki muhteşem kaynaşması kuşkusuz bilim tarihinin etkileyici örneklerindedir. Son olarak İslâm Medeniyeti'nin Avrupa Medeniyeti'ni etkileyen büyüleyici harmonisi derin izler bırakmış ve bilimsel paylaşımın, birbirine katkı sağlamanın nasıl bir güç oluşturduğunu, güzel örnekleriyle tarihe sunmuştur.

İslâm'ın doğuşundan çok kısa bir süre sonra gerçekleşen büyük bir fetih dalgası, eski kültür ve medeniyet havzalarının Müslümanların eline geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu coğrafyalarda uzun asırlardan beri devam eden bilimsel çalışmalar ve önemli birikimler hiç kuşkusuz zamanla İslâm toplumunda da bir karşılık bulmuştur. Medeniyet tarihinin en önemli karşılaşmalarından ve sentezlerinden birisi o süreçte meydana gelmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen ve sürüp giden fetih dalgası neticesinde ele geçirilen coğrafyada bir yandan doğudaki Hint ve İran medeniyetlerine ait birikim, diğer yandan da batıdaki Yunan ve Mısır medeniyetlerine ait birikim İslâm coğrafyasında yeni bir sentez vücuda getirmiştir.

Emevîler döneminde başlayan diğer medeniyetlere duyulan ilgi, Abbâsîler döneminde en üst seviyeye çıkmış ve neticede İslâm bilim ve kültür hayatını derinden etkileyen binlerce çalışma ortaya konulmuştur. Bazı batılı yazarlar tarafından "İslâm Rönesansı" olarak adlandırılan bu dönem, hiç kuşkusuz dünya bilim tarihini etkileyen önemli bir zaman dilimidir. Mezkûr dönemin gelişmesine katkı sağlayan önemli bir adım da bahsi geçen medeniyetlere ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesidir. Pek çok araştırma eserinde, Abbâsîler dönemindeki yoğun çeviri ve bilimsel faaliyet incelenirken, tercüme

faaliyetinin İslâm dünyasındaki arka planı ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Ele aldığımız çalışmada, bu faaliyetlerin kökenleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslâm bilim tarihini derinden etkileyen ve İslâm bilimi adı altında zikredebileceğimiz yeni eserleri vücuda getiren süreç kuşkusuz tercüme faaliyetleri ile gerçekleşmiştir. İslâm dünyasında çeviri faaliyetlerinin Abbâsîler döneminde yoğun bir şekilde sürdürüldüğü genel kabul görmüş bir durumdur. Fakat tespitlerimiz neticesinde İslâm dünyasında Emevîler başta olma üzere geriye dönük ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın ana konusu Emevîler döneminde gerçekleşen tercüme faaliyetleridir. Buna bağlı olarak da bu faaliyetlerin hangi ölçüde ve hangi alanlarda gerçekleştiği hususunun tespit edilmesidir. Bu çerçevede ilk olarak Arapların diğer kültürlerle etkileşimini gösteren bilgiler aktarılmış, akabinde Emevîler döneminde halife merkezli bir kronoloji takip edilerek, İslâm topraklarındaki çeviri faaliyetlerine değinilmiştir.

Bugüne kadar yapılan tercüme faaliyetlerine dair araştırmalarda, halifeler merkeze alınarak saray çevresinin gerçekleştirdiği her türlü bilimsel faaliyete ve çeviri hareketine değinilmiştir. Çalışmamızda bu durum da göz önünde tutulmakta fakat tercümelerin daha çok kronolojik olarak tespiti sağlanmaktadır. Böylece gerçekleştirilmiş olan çeviriler, herhangi bir halifenin döneminde, halifenin desteklediği, Müslümanların ilgileri çerçevesinde çeviride buldukları eserler son olarak da diğer toplulukların hangi alanlarda tercüme yaptıkları hususları incelenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Tercüme faaliyetlerinin İslâm'dan kısa bir süre önce Araplar arasında başladığı gözükmeyle beraber yeterince araştırılmamıştır. Bunun nedeni Arap tarihinin genelleyici bir üslup ile ele alınmış olmasıdır. Hâlbuki Araplarda bilimsel gelişim, dönemsel ve bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bu çalışmada yukarıdaki genelleyici durumun çıkarmış olduğu hatalı sonuç göz önünde bulundurulmuştur. Bölgesel olarak şehirleşmiş ve kültürel etkileşimde bulunmuş olan Araplar üzerinden çeviri faaliyetini değerlendirip, Emevîler döneminde gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerini tespit ederek, bilim dünyasında yaygın olan çeviri faaliyetlerinin Abbâsîler döneminde yoğunlaştığı fikrinin kökenlerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Aslına bakılacak olursa Emevîler dönemi,

Abbâsîlerin ilk devresinde ün kazanan kişilerin hem yetiştiği ortam hem de eğitimlerini aldıkları dönemdir. Dolayısıyla Emevîler döneminde gerçekleşen çeviri faaliyetlerine yoğunlaşarak o dönemde hangi alanlarda tercüme yapıldığını tespit etmeyi amaçladık. Son olarak çalışmamızın İslâm bilim ve felsefe tarihi araştırmalarına mütevazî bir katkı yapması da amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda İslâm Tarihi'nin önemli kesitlerinden birini teşkil eden Emevîler döneminde gerçekleşen bilimsel faaliyetlerin, yeterince anlaşılamadığı ve incelenmediği görülmüştür. Özellikle Emevîler döneminde bilimsel faaliyetler noktasında spesifik bazı konular çalışılmış olsa da derinlemesine araştırma yapılmamış ve bilgiler kaynağına gidilerek yeterince araştırılmamış görülmektedir. Kaynak olarak gösterilen rivayetlerin büyük bir kısmı, genelde rivayetin ilk sunulduğu biçimde değil de oldukça farklılaşmış veya yorumlanmış şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Emevîler döneminin yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermektedir. bilgiyi aktaran ilk müellif ile son kullanan kişiyi genelde tabakat literatürü merkezli inceleyerek aradaki malumatı ortaya çıkarmaya çalıştık. İlk bilgiye ulaşmak için verileri kronolojik bir şekilde değerlendirip, kaynak kritiği yöntemini kullandık.

Ele aldığımız mütercim ve müellifler noktasında bazen social network analiz yöntemini kullanarak etkileşimde buldukları kişileri ortaya çıkartmaya çalıştık. Ayrıca yazılı çevirinin yanında sözlü çeviri ile meydana gelen kültürel ve bilimsel etkileşimi de göstermeye çalıştık. Bunu prosopografik yöntemi kullanmaya çalışarak gerçekleştirmeye çalıştık. Bu yöntem ile İslâm toplumunda yaşayan grupların yaşadıkları ortama bilimsel katkılarını ele almaya çalıştık. Bu yöntem neticesinde İslâm toplumunun kendi arasındaki ve diğer topluluklar arasındaki etkileşim yönlerini ve derecesini görmüş olduk. Bu da bize tercüme faaliyetinin hangi topluluklar arasında yaygın olduğunu tespit etmemize ve etkilediği toplulukları görmemize olanak sağlamıştır. Bu yöntemi uygularken kullandığımız kaynaklar genelde farklı topluluklar hakkında yazılmış eserlerden seçilmiştir.

Araştırmanın Kaynakları

Kaynaklar

Emevîler döneminde tercüme faaliyetlerini ele alırken ilk olarak genelde eser telif eden kişilerin ele alındığı tabakât ve fihrist literatürünü inceledik.¹ Bu alanda ilk eser telifinde bulunan Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *Fihrist*'i,² Fars siyaseti ve tarihi, divanların Arapçaya çevrilmesi, Hâlid b. Yezîd (ö. 86/705 [?]) ve İbn Mukaffa (ö. 140/757 [?]) hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Nedîm, kendisinden sonraki tabakâtların aksine, ilk dört halife ve Emevîler dönemindeki tabiblerden hemen hemen hiç bahsetmemiştir.

İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'si,³ döneminin zengin literatürünün aktarılması açısından mühimdir. Bu eserlerin arasında Emevîler döneminde tercüme edilmiş ve yazılmış olan kitaplar da mevcuttur. Bu durumda kendi dönemine kadar eserlerin canlılığını göstermesi açısından ilgi çekicidir.

İbn Cülcül (ö. 384/ 994 [?]) ise *Tabakâtü'l-Etubbâ*'sında⁴ Nedîm'in zikretmediği ilk dört halife ve Emevîler dönemindeki tabibleri, kökenleri Rum, Süryânî ve Fârisî olmayan kişiler başlığında ele almıştır. Diğer kısımlarda ise İslâm öncesinde, Abbâsîler döneminde ve Endülüste yaşayan tabiblerin hayatını anlatmıştır.

Kıftî (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*⁵ adlı eserinde yukarıda zikretmiş olduğumuz her iki kitabı kaynak olarak kullanmıştır. Bu durumda kendisinin bazı tabibler hakkında bilgi verirken isim benzerliği bulunan bazı kişileri karıştırdığı tespit edilmiştir. Kıftî ayrıca eserinde, kendisinden istifade etmiş olduğu tabakât müelliflerinin sunmuş olduğu bilgilere önemli ayrıntılar eklemiştir.

¹ Tabakat literatürünün ayrıntılı incelemesi için bkz. Arıcı, Mustakim, *Felsefe, Tıp ve Tarih: Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

² Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, I-II, Furkân Islamic Heritage Foundation, London 2009.

³ İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), *Fehrese*, thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus 2009.

⁴ İbn Cülcül (ö. 392/1002), *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuat Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

⁵ Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. Abdülmecid Diyâb, I-II, Mektebetu İbn Kuteybe, Kuveyt ts.

İbn Ebû Üsaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*'da⁶ Kıfî gibi en temelde kendisinden önceki tabakât kitaplarını kullanmıştır. O ayrıca mevcut tabakâtlarda bulunmayan bazı rivayetleri eserine eklemiş görünmektedir. Bu nakiller analiz edildiğinde dönemimizle alakalı birkaç kişinin, sonraki asırlarda yaşadığı fakat isim benzerliklerinden dolayı karıştırılarak Emevîlerde yaşamış olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, bazen bu kişilerin tarihsel kimliklerinin gerçekliği noktasında şüphe duyulmasına neden olmuştur.

İbn Kuteybe de (ö. 276/889), *el-Meârif*, *Uyûnü'l-Ahbâr*, *Kitâbü'l-Envâ fî Mevâsîmi'l-Arab ve Edebü'l-Kâtib* adlı eserlerinde birçok mütercimın özellikleri ve eserleri hakkında bilgiler nakletmekte ayrıca divanlarda çalışan kişilerin nitelikleri ve bilmesi gereken ilimleri en erken nakleden kişi olması açısından da önem arz etmektedir.⁷

Belâzürî (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*'da⁸ tabakât literatüründe bulunmayan bazı kişiler ve ayrıntılar nakletmiştir. Bu nakiller çeviri faaliyetlerindeki boşlukları anlamamıza imkân tanımıştır.

Zübeyr b. Bekkâr el-Kureşî ez-Zübeyrî'nin (ö. 256/870) *Cemheretü Nesebü Kureyş ve Ahbâruhâ* adlı eseri ve Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'nin (ö. 236/850-851) *Kitâbü Nesebü Kureyş* adlı yapıtı aynı şekilde tabakât literatüründe bulunmayan kişilerden bahseden önemli eserlerdir.⁹

Emevîler döneminde bilimsel faaliyetlerle alakalı Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-Zehab ve Me'âdinü'l-Cevher* ve *et-Tenbîh ve'l-İşraf* adlı eserlerinde Fars tarihi ve siyaseti ile astroloji hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmıştır. Onun sunmuş olduğu

⁶ İbn Ebû Üsaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, nşr. Nizar Rızâ, Beyrut, ts.

⁷ İbn Kuteybe (ö. 276/889), *el-Meârif*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1850; İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Uyûnü'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925; İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Kitâbü'l-Envâ fî Mevâsîmi'l-Arab*, Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniye, Haydarabad 1956; İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Edebü'l-Kâtib*, thk. Muhammed Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

⁸ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Dâvud b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî, I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

⁹ Zübeyr b. Bekkâr el-Kureşî ez-Zübeyrî (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebü Kureyş ve Ahbâruhâ*, nşr. Abbas Hânî el-Cerrâh, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010; Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/850-851), *Kitâbü Nesebü Kureyş*, nşr. E. Levi Provençal, Dâru'l-Meârif, Kahire 1953.

malumatın tabakât literatüründe bulunmaması bir yana ilk nakillerden olması da büyük bir önem arz etmektedir.¹⁰

Emevîler döneminde tercüme faaliyetini daha iyi analiz edebilmek için birçok kaynağa müracaatta bulunduk. Bu kaynaklardan Belâzürî (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*'ın da divanların tercümesi, paranın değişimi ve Basra gibi önemli şehirlerin kuruluşu sırasındaki kozmopolit yapıyı zikreden kaynak¹¹ olması bakımından önem taşımaktadır.

Son olarak İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* ve *Tehzîbü't-Tehzîb*,¹² adlı eserlerinde Abîd b. Şerye (ö. 67/686 [?]) ve İbn Ebcer (ö. [?]) hakkında önemli malumat aktarmıştır.

Araştırmalar

Emevîler döneminde tercüme faaliyetleri modern araştırmalarda spesifik olarak çalışılmamıştır. Türkçe tezlerde tercüme faaliyetiyle alakalı eser, Mustafa Demirci'nin yüksek lisans tezi olan ve sonradan yayınlanan *Beytü'l-Hikme*'si¹³ burada zikredilebilir. Bu eserde konumuzla alakalı olarak, divanlarla ilgili yorum ve bilgiler aktarılmış ayrıca Hâlid b. Yezîd ve Müslüman-Hristiyan tartışmaları hakkında malumat zikredilmiştir.

İrfan Aycan'ın editörlüğünde hazırlanan *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*,¹⁴ bu dönemdeki birçok konuyu bir bütün olarak ele almıştır. Dimitri Gutas da *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*¹⁵ adlı Türkçeye çevrilen eserinde, tercüme faaliyetinin gelişimine dair önemli argümanlar sunmaktadır. Fakat Gutas, Yunanca çeviri

¹⁰ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *Murûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemal Hasan Merî', I-IV, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005; Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, ed. De Goeje, Brill, Leiden 1893.

¹¹ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Dâvud b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ, Müessesetü'l-Muâf, Beyrut 1987.

¹² İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts; İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrâhim Zeybek-Âdil Mürşit, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.

¹³ Demirci, Mustafa, *Beytül Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁴ Aycan, İrfan, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

¹⁵ Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

faaliyetlerinin özellikle Abbâsiler döneminde başladığına vurgu yaparak Emevîler dönemini yetersiz kabul etmektedir.

Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman'ın editörlüğünde yazılmış olan *İslâm Felsefesi ve Tarihi* adlı Türkçeye tercüme edilmiş olan eser,¹⁶ konumuzla alakalı olarak birçok meseleye değinmekle birlikte, hint ve fars kültürü ile müslümanların etkileşimi hususunda önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Türkçeye tercüme edilen bir diğer eser Macit Fahri'nin *İslam Felsefesi Tarihi*'dir.¹⁷ Bu kitaptada konumuzla alakalı bilgiler özet bir şekilde sunulmuştur.

Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkisi*¹⁸ adlı eserinde, tercüme faaliyetlerini ele aldığı kısımda, dönemimizde çeviride bulunan önemli simaların isimlerini zikretmekle yetinmektedir. Karlığa eserinde, İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetlerinin genel bir sunumunu vermekte ve çevirilerin doğurduğu diğer medeniyetlerle etkileşimin sonuçlarını aktarmaktadır.

İbrahim Halil Üçer'in *Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali* başlıklı makalesi,¹⁹ ilk olarak Aristotelesçi ve Platoncu felsefî geleneğin yorum temelli değişiminin Müslüman dünyaya intikalini aktarmaktadır. Ardından İslâm dünyasındaki çeviri faaliyetlerine değinen Üçer, Emevîler döneminde yaşayan Süryani bilginlerden bazılarının isimlerini zikretmekte fakat ayrıntılı bir bilgi sunmamaktadır.

Emevîler döneminde gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyeti hakkında, konumuzla alakalı Süryânîleri ele alan kişilerden olan İğnatius Efrem, bibliyografik mahiyetteki *Saçılmış İnciler* adlı eseri kaleme almıştır.²⁰

¹⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, I-III, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁷ Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁸ Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkisi*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

¹⁹ Üçer, İbrahim Halil, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, Ankara 2013, s. 37-90.

²⁰ İğnatius Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005.

Süryânîler ile alakalı birçok tez yazılmış olsa da Emevîler dönemiyle alakalı malumat aktaran iki tez bulunmaktadır. Bunlardan ilki Zafer Duygu'nun, *İslâm Yönetiminde Süryânîler (VII-XII. Yüzyıllar)* adlı yüksek lisans tezidir.²¹ İkinci ise Ahmet Yasin Tomakin'in, *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)* adlı doktora tezidir.²²

Emevîler dönemini eserlerinde ele alıp bilimsel faaliyetleri inceleyen, Türkçe literatürde Ramazan Altınay'ın *Emevîlerde Günlük Yaşam*,²³ Hilmi Ziya Ülken'in *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*,²⁴ Levent Öztürk'ün *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*'ı,²⁵ Casim Avcı'nın *İslâm-Bizans İlişkileri* zikredilebilir.²⁶

Arapça literatürde ele aldığımız konu ile alakalı kullandığımız önemli bir araştırma, Fazıl Halil İbrahim'in kaleme aldığı *Hâlid b. Yezîd: Sîretuhu ve İhtimâmâtuhu'l-İlmiyye*' adlı eserdir.²⁷ Hâlid b. Yezîd'i araştıran Fazıl Halil İbrahim, ilk olarak Emevî dönemi ve öncesiyle alakalı çeviri faaliyetine dair bilgiler sunmuştur. Nitekim bu bölümde aktarmış olduğu araştırmalar, tezimizle alakalı önemli ayrıntılar ihtiva etmektedir. Akabinde Fazıl Halil İbrahim, Hâlid'in hayatı ve ilmi kişiliği, hocaları, simyaya olan ilgisi vb. konularda yabancı kaynaklardan da istidade ederek, Hâlid hakkında önemli bilgiler ve yorumlar sunmuştur. Onun, Emevî dönemi ve Halid hakkındaki incelemelerinden çokça istifade etmeye çalıştık.

İngilizce araştırmalarda da Emevîler dönemi tercüme faaliyetleri spesifik olarak çalışılmamıştır. Bu dönemle alakalı özel bir inceleme yapan Mackensen *Arabic Books*

²¹ Duygu, Zafer, *İslâm Yönetiminde Süryânîler (VII-XII. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Çelik), Manisa 2010.

²² Tomakin, Ahmet Yasin, *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Nuh Arslantaş) İstanbul 2017.

²³ Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

²⁴ Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

²⁵ Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.

²⁶ Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

²⁷ Fazıl, Halil İbrahim, *Hâlid b. Yezîd: Sîretuhu ve İhtimâmâtuhu'l-İlmiyye*, Bağdat 1984.

and Libraries in the Umayyad Period adlı makalesinde,²⁸ Emevîlerdeki çeviri faaliyetine dair birçok konu hakkında malumat zikretmiş, başta Hâlid b. Yezîd'in tarihsel gerçekliği olmak üzere birçok şüpheli konuyu tartışıp, doğruluğuna dair değerli fikirler ortaya koymuştur.

A.F.L. Beeston'un editörlüğünde yazılan *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*,²⁹ İslâm öncesi dönemden başlayarak, Emevîlerin sonuna kadar kültürel ve bilimsel etkileşime dair önemli yorumlar içermektedir. Konumuzla alakalı kişi ve kitapları genel olarak tartışmaya açsalar da özellikle Yunan, Süryânî ve Fârisî mütercimler ve Müslümanlarla etkileşimlerini izahta zayıf kalmıştır.

Antonie Borrut'un editörlüğünde kaleme alınan *Christian and Others in the Umayyad State*,³⁰ Emevî dönemindeki Müslüman gayrimüslim ilişkilerini konu olarak ele almıştır. Fakat burada çeviri faaliyetinden ziyade siyasî ilişkiler anlatılmıştır.

Ahmad Hassan, *Studies in al-Kimya*³¹ kitabında Emevîler dönemiyle alakalı, Hâlid b. Yezîd'i ön plana alarak gerçekleştirilmiş olan simya ile alakalı faaliyetlerden bahsetmiştir. UNESCO'nun yayınladığı *The Different Aspects of Islamic Culture*³² adlı ansiklopedik eserde, Hassan'ın bazı konularda, dönemimizdeki bilimsel ve çeviri faaliyetlerine atıfları ve kayda değer yorumları bulunmaktadır.

İngilizce kaynaklarda, Emevîler dönemindeki Süryânî mütercimler için önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan, tezimizde kullanmış olduğumuz bazı önemli çalışmalar:

²⁸ Mackensen, Ruth Stellhorn, "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LIII/4 (1937), s. 239-250; Mackensen, Ruth Stellhorn, "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LIV: 1/4 (1937), s. 41- 61; Mackensen, Ruth Stellhorn, "Supplementary Notes to Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVI/2 (1939), s. 149-157.

²⁹ Beeston, A.F.L., *Arabic Literature to The End of The Umayyad Period*, Cambridge University Press, New York 1983.

³⁰ Borrut, Antoine, *Christians and Others in the Umayyad State*, The University of Chicago, USA 2016.

³¹ Hassan, Ahmad Y., *Studies in al-Kimya*, Georg Olms Verlag Hildesheim, Zürich-New York 2009.

³² Hassan, Ahmad Y., "Factors Behind the Rise of Islamic Science", *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. A. Y. Hassan, IV/1, UNESCO Publishing, Paris 2001, s. 55-86; Hassan, Ahmad Y., "Alchemy, Chemistry and Chemical Technology", *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. A. Y. Hassan, IV/2, UNESCO Publishing, Paris 2001, s. 41-84.

Robert Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw it*,³³ William Wright, *A Short History of Syriac Literature*,³⁴ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*³⁵ King, Daniel, *The Earliest Syriac Translation of Aristotle's Categories*.³⁶

Tezimizle alakalı son olarak Fuat Sezgin'in eserlerinden istifade ettik. Onun konumuzla alakalı en önemli eseri, Almanca kaleme almış olduğu *Geschichte des Arabischen Schrifttums*'da,³⁷ Emevîler döneminde yaşayan ilim adamları hakkında bilgiler sunmakta ve bu ilim adamlarıyla alakalı, özellikle tarihsel gerçekliği noktasında karşılaşılan problemleri açıklamaya çalışmaktadır.

³³ Hoyland, G. Robert, *Seeing Islam as Others Saw It*, The Darwin Press, New Jersey 1997.

³⁴ Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894.

³⁵ Jack Boulos Victor Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam: Making Incommensurables Speak*, Vol. I, A (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, Department of History, Adviser: Peter Brown), Princeton 2010.

³⁶ King, Daniel, *The Earliest Syriac Translation of Aristotle's Categories*, Leiden 2010.

³⁷ Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-XIII, Brill, Leiden 1967-2007.

BÖLÜM 1: EMEVÎLER DÖNEMİ ÖNCESİNDE ARAPLARDA TERCÜME FAALİYETLERİ

1.1. İslâm Öncesi

Araplar, İslâm'ın zuhurundan önce yazı ile kısmen ilgilenmişlerdir. Şiirleri ve gece sohbetlerini, genelde şifahi olarak nakletmişlerdir. Bununla beraber onlar, tarihin akışında yazıyı bazı zaman dilimlerinde ve birtakım bölgelerde kullanmışlardır. Bu bölgeler arasında Güney Arabistan, semitik tarzda yazıya döktükleri kitabelerle ön plana çıkmaktaydı. Bu kitabelerde bölgenin ticaretle uğraşmasından dolayı Hindistan ve Akdeniz kültürünün etkisi görülmekteydi. Bu semitik dil, milattan önce Araplar arasında farklı yazı stilleri ile farklı bölgelerde kullanılmış, ancak günümüz yazım tarzını oluşturmamıştır.³⁸

Araplarda Ârâmice yazı tarzı, Kenan bölgesinde mevcut olan Kuzey Sâmi dili ile etkileşim neticesinde ortaya çıkmıştır.³⁹ Daha sonraki süreçte ise Nebâtîlerin etkisi ile Arapça özgün bir hal almıştır.⁴⁰

İslâmdan önceki dönemde diğer medeniyetlerle yazının yanında kültürel alandaki etkileşimi gösterilebilecek en önemli argüman kitâbelerdir. Bu kitâbelerin en eskisi olan Zebed kitâbesinde (M.S. 512) Grekçe, Süryânîce ve Arapça üç metin bulunmaktadır.⁴¹ Ayrıca Harran'daki bir kilisede, Grekçe tercümesi ile beraber Arapça bir metin mevcuttur (M.S. 568).⁴² Necef'de tespit edilen bir başka kitâbede ise içerisinde Bizans ile etkileşimi gösteren bir metin mevcuttur. Kitâbede özel isim olarak “Flavius el-Ubeyy” geçmekte⁴³

³⁸ Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 21-27. Pedersen, İslâm'ın zuhuruna yakın bir zamanda Arap yarımadasının Kuzeyindeki Arapların, yazıyı kullanmaya başladığına dair argümanlar ortaya koymaktadır. Bkz. Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 26-28.

³⁹ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 22.

⁴⁰ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 22-23. Nabatîler hakkında bkz. Ağırakça, Ahmet, “Nabatîler”, *DİA*, XXXII, 257-258.

⁴¹ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 24.

⁴² Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 24.

⁴³ Crone, Patricia, “Dünyada İslâmın Yükselişi”, ed. Francis Robinson, *Cambridge Resimli İslâm Dünyası Tarihi*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 29-66, s. 32.

ve muhtemelen Ubeyy adındaki bir Arap idareciye verilen mecazî bir unvan olarak kitâbede yer almaktadır.

İslâm öncesinde, Arapların Sâsânîler ile etkileşimde olduğu bilinmektedir. Özellikle Kuzey Araplarıyla ticarî ilişkilerden dolayı temaslar bulunmaktadır. Nitekim Sâsânî kralı Hüsrev'in (ö. 579) Hristiyan şair Adî b. Zeyd'i, Arapça mektuplar kaleme alması için Medâin divanına atadığı nakledilmektedir. Bu durumda Adî b. Zeyd'in hem Pehleviceye hem de Arapçaya hâkim olduğu anlaşılmakta ayrıca Arapçanın Sâsânî bürokrasisinde de idarî yazışmalar için kullanılmaya başladığını göstermektedir.⁴⁴

İslâm öncesi dönemde, Lahmî kralları Sâsânî hükümleraltında bulunmaktaydı. Nitekim bu kralların sonuncusu olan III. Nu'mân'ın (579-601) yanında mütercimi vardı.⁴⁵ Bu mütercimin Beth Katraye'de bir manastırda eğitim gördüğüne vurgu yapılmaktadır. Beth Katraye dil öğreniminde önemli bir merkez olup Süryânîce, Arapça ve Farsça eğitimi verilen bir yerdi. Bu kentte altı ila sekizinci yüzyıllar arasında birçok mütercim yetişmiştir.⁴⁶ Ayrıca Lahmî krallarının başkenti olan Hîre bölgesinde, eczane, tıp ve felsefe alanında ilmî faaliyetler bulunmaktadır.⁴⁷

İslâm öncesi dönemde, Sâsânî krallarının boyunduruğu altındaki Lahmî kralları gibi Doğu Roma imparatorluğunun egemenliği altında da Gassânîler bulunmaktaydı.⁴⁸ Gassânîler, Bizans hükümleraltında bulunmasından dolayı, onlardan hemen hemen her alanda etkilenmişlerdi. Bu etkileşimlerden biri de tıp sahasında görülmektedir.

⁴⁴ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitap*, s. 28. Medâin, Sâsânî devletinin başkentidir. Bkz. Naskalı, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, XXXVI, 174-176.

⁴⁵ Kozah, Mario, "Preface to Mar Shem'un's Law Book by an Anonymous Monk From Beth Qatraye", ed. Mario Kozah, *An Anthology of Syriac Writers from Qatar in the Seventy Century*, Gorgias Press, USA 2015, s. 147-154, s. 147. Kozah ayrıca yedinci yüzyılda hikemiyata dair bir eserin tercümesinin yapıldığını aktarmaktadır. Bkz. Kozah, Mario, Suleiman Mourad, Abdurrahim Abu-Husayn, "Dadisho' Qatraya's Compendious Commentary on the Paradise of the Egyptian Fathers in Garshuni", *An Anthology of Syriac Writers from Qatar in the Seventy Century*, ed. Mario Kozah, Gorgias Press, USA 2015, s. 155-188, s. 156.

⁴⁶ Kozah, "Preface to Mar Shem'un's Law", s. 147. Lahmîlerin Arapça konuştukları ancak yazılarında Süryaniceyi kullandıkları aktarılmaktadır. Bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesi*, s. 90-91, Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 2011, s. 127. Lahmîlerde, Nabatîce, Pehlevîce, Rumca ve İbranice dilleri de konuşulmakta ve ihtiyaç anında çeviriler yapılmaktadır. Bkz. Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hîre", *DİA*, XXVII, 123. Beth Katraye okulu hakkında bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Friestad, Kjetil Hannevik, *Christianity in Beth Qatraye* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Norwegian School of Theology, Adviser: Victor Ghica), Norveç 2016.

⁴⁷ Dakûkî, "Hîre" s. 123.

⁴⁸ Ağırakça, Ahmet, "Gassânîler", *DİA*, XIII, 397-398.

Gassânîler, Doğu Roma'daki gibi Hristiyan olan dindar tabibleri çalıştırmışlar, pagan inancına sahip tabibleri ise kısmen kullanmışlardır.⁴⁹ Onlar, tıp sahasındaki ilmî faaliyetler noktasında, İskenderiye okulundaki eğitim faaliyetlerindende etkilenmişlerdir. Hatta bu dönemde, tıp sahasında Cosmas ve Damian isimli iki Arap tabib ön plana çıkmaktadır.⁵⁰

Gassânîler aynı zamanda kendi manastırlarına sahipti, bu manastırlardaki ilmî ve teolojik hertürlü faaliyet, Arapça olarak gerçekleştirilmekteydi. Manastırları yöneten ve eğitim gören kişiler de Arap kökenliydi. Araştırmacı İrfan Şehid'e göre, Arap rahiplerin ilmî ve teolojik çalışmalarda Arapçayı kullanmaları, Gassânîler'in dillerine olan bağlılıklarından kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda onlar, Doğu Roma ile olan sınır bölgelerinde de Arapça yazıyı yaygınlaştırmaya çalışmışlardı. Süryanilerle kurulan yakın diyalog vasıtasıyla da Grekçeden Süryaniceye tercüme edilen eserler, Arapçaya çevrilmeye başlanmıştı. Bu durum, Süryani mütercimlerin Yunan biliminde hangi alana ilgi duymuşsa, Araplarında aynı konularla ilgilenmesine olanak sağlamıştı.⁵¹

Gassânîler'in Hristiyan olmaları, kendi kiliselerinde Arapça teolojik ve ilmî faaliyetlerde bulunmaları, İncil'in de tercüme edilmesini gerekli kılmaktaydı. Nitekim Şehid, İncil'in Gassânîler zamanında Arapçaya tercüme edildiğini fakat çeviriye net bir tarihin sunulamayacağını ifade etmektedir.⁵² Ayrıca Şehid, Gassânîler'in avcılığa ilgi duymalarından dolayı, onların Hayvanlarla alakalı Yunanca eserleri de tercüme etmiş olabileceklerini düşünmektedir.⁵³

⁴⁹ Shahîd, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I-II, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009, II/2, 177-179.

⁵⁰ Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2, 179.

⁵¹ Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2, 294-295. Gassânîler, ana dilleri olan Arapçanın yanında Ârâmîceyi de öğrenmişlerdir. bkz. Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 118; Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2016, s. 163.

⁵² Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2, 295.

⁵³ Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2, 242.

İslâmdan önce Arapların bilimsel astronomiye sahip olmadığı, fakat yıldızlarla alakalı geniş bir bilgi birikimlerinin bulunduğu aktarılmaktadır.⁵⁴ Onların bu bilgi birikimleri, Keldani astronomosinin uzantısını oluşturmaktaydı. İslâm öncesi dönemde ve İslâm'ın başlarında oluşturulan Arap şiirlerinde, üç yüzden fazla yıldızın adı geçmektedir. Araştırmacı Hommel bu yıldız adlarının bazılarının Akadca ve Sümerceye dayandığını ifade etmekte, araştırmacı Fuat Sezgin de onun bu görüşünü desteklemektedir. Son olarak Sezgin, Arapların 1./7. Yüzyılda burçlar ile ilgili bilgileri kesin olarak bildiğini hatta İslâm öncesi dönemde de bu malumatlara Arapların sahip olabileceğini ileri sürmektedir.⁵⁵

İslâm öncesi dönemde yaşanan konumuzla alakalı bir diğer olay, Kâbe'de bulunan Arapça olmayan birkaç yazıtın mahiyetinin öğrenilmesi için Yemen bölgesinden, râhiplerden veya Yahudilerden bazı kişilerin getirtilip, yazıtları okumalarının istenmesidir.⁵⁶ Fuat Sezgin bu durumu örnek göstererek Mekkelilerin Kâbe tarihini öğrenmeye ilgili olduklarını düşünmektedir.⁵⁷

1.2. Hz. Peygamber Dönemi

İslâm'ın ortaya çıkış yıllarında Hâris b. Kelede gibi önemli bir sima karşımıza çıkmaktadır. Kendisi Fars bölgesinde eğitim görmüştür.⁵⁸ Fakat onun öğrenimini hangi kurumdan aldığı tam olarak belli değildir. Bu konuya belirginlik kazandırmaya çalışan Kıftî, Hâris'in Fars bölgesinde bulunan Cündîşâpûr Okulu'ndaki hocalardan veyahut

⁵⁴ Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I-V, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, II, 3.

⁵⁵ Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, 3.

⁵⁶ Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld-F. A. Brockhaus, Leipzig 1858, s. 42-43. Yazıtlarla ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte bazıları onların Zebur'a ait bilgiler, bazıları ise Süryanice yazılmış bir yazıt olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 42-43.

⁵⁷ Sezgin, Fuat, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi: Almanca Aslına Türkçe Tercümesi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, I, İstanbul 2015, s. 294, 388.

⁵⁸ İbn Cülcül, onun Fars ve Yemen bölgesinde eğitim gördüğünü ve üd çaldığını nakletmektedir. Bkz. İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etübâ*, s. 54; İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 161. Hâris'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Tanrıverdi, Eyyüp, "Câhiliye Dönemi Arap Tabibi el-Hâris b. Kelede", *Şarkiyat Mecmuası*, XXVII/2 (2015), s. 17-42; Köşe, Abdullah, "Hâris b. Kelede", *DİA*, XVI, 198-199; Pellat, CH., "al-Hârith b. Kalada", *EI* (2nd Edition), Supplement, 354-355.

başka doktorlardan öğrenim görmüş olabileceğini rivâyet etmektedir.⁵⁹ Dönemin ilmi ortamını göz önünde bulundurursak Hâris'in eğitimini, özel ders veren hocalardan veya Cündîşâpûr Okulu'ndan almış olduğu düşünülebilir.

Hâris'in Sâsânî topraklarındaki tıbbî eğitim veren kurumlardan nasıl haberdar olduğu kaynaklarda belirtilmemektedir.⁶⁰ Bu durumda kurumlar ya Araplar arasında biliniyordu ya da Hâris, bu kurumlardan eğitim almış Arap veya Arap olmayan bir kişi tarafından bilgilendirilmişti. Arapların ticaretle⁶¹ uğraşması ve bu bölgeyi iyi tanıyor olmaları, Hâris'in bu yolla da haberdar olabileceğini akla getirmektedir.

Sâsânî topraklarında, dönemin eğitim sisteminde Yunan, Fars ve Hint tıbbının okutulması, eğitim dili olarak da Grekçe, Pehlevice ve Süryânîce'den bir veya birkaçının öğretilmesi, ayrıca Hâris'in tıp sahasındaki eserinin Arapça olması,⁶² onun bilgilerini farklı medeniyetlerden almış olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

İslâmın ilk döneminde Hz. Peygamber'e karşı Mekkeli müşrikler olumsuz bir tavra bürünmüşlerdi. Bu kişilerin arasında bulunan Nadr b. Hâris b. Kelede, halkın İslâm'a girmemesi adına Sâsânî topraklarından kitaplar veya şarkıcılar satın almıştır.⁶³ Fars kültürüyle ilgilenen Nadr,⁶⁴ şayet kitaplar satın almışsa bunların ya Pehlevice eserler ya da Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiş eserler olması gerekmektedir.

Müslümanlar, Mekke'deki zulümden dolayı Medine'ye hicret etmişlerdir. Hicretin akabinde Hz. Peygamber, Zeyd b. Sâbit'e Yahudiler ile siyasî ilişkilerinde sağlam adımlar atabilmek adına İbraniceyi öğrenmesini istemiştir. Zeyd'in İbraniceyi kısa bir zamanda

⁵⁹ Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 213.

⁶⁰ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ*, s. 54; Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 213-214; İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 161-167.

⁶¹ Arapların ticari hayatı hakkında bkz. Özaydın, Abdülkerim, "Arab: İslâmdan Önce Araplar'da Sosyal ve İktisadî Hayat", *DİA*, III, 321.

⁶² Hâris'e nispet edilen eser için bkz. İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 167.

⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-XX, 4. Baskı, Dâru's-Sâkî, Beyrut 2001, XV, 320.

⁶⁴ Aycan, İrfan, "Nadr b. Hâris", *DİA*, XXXII, 280-281.

öğrendiği nakledilmektedir.⁶⁵ Onun bu dili nasıl öğrendiği aktarılmamakta fakat kendisinin İbranice olarak gelen mektupları sözlü yolla tercüme edip peygambere aktardığı bilinmektedir. Aynı rivayette Zeyd'den önce de bu işle uğraşan kişilerin olduğu fakat Hz. Peygamberin onlara güvenmediği görülmektedir.⁶⁶

Hız. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde tercüme faaliyetine dair sözlü ve kısmen de yazılı olarak birçok hadise karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bunlardan birisi de Hız. Ömer'e Yahudi bir kişi tarafından Tevrat'tan oluşturularak hikmetli sözlerin yazıldığı (cevâmi') bir sahifenin verilmiş olmasıdır.⁶⁷ Tevrat'ın hangi dille Medine'deki Yahudilerin yanında bulunduğu belli değildir. Fakat herhalükarda Arapça olarak sahifenin yazılmış olması tercüme gerekliliğini göstermektedir.

1.3. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

Hız. Peygamber'in vefatından sonra İslâm fetihleri hızlı bir şekilde yayılmış dört halife dönemi olarak adlandırılan meşhur bir devre girilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen bazı savaşlarda gayrimüslimler, yanlarında kitaplar bulundurmışlardır. Bu savaşlardan birinde ele geçirilen eserleri Abdullah b. Amr b. el-Âs, sözlü yolla çevirerek çevresindeki Müslümanlara genel mahiyetini sunacak tarzda bilgi aktarmıştır.⁶⁸

Hız. Ömer, hilâfeti döneminde yaşayan hekimlerden (bilgin) birine şehirleri, iklimlerini, toprağın ve iklimin orada bulunan kişiler üzerindeki etkisini anlatmasını istemiştir. Akabinde hekim, kendisine iklimleri ve onun insan üzerine etkilerini (muhtemelen kadim ilimlere bağlı olarak dönemin kozmoloji anlayışıyla) anlattıktan sonra Şam, Mısır, Irak vd. bölgelerin tasvirini sunmuştur.⁶⁹

⁶⁵ İbn Sa'd (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed, I-XI, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001, II, 309. Aynı rivayetin devamında Hız. Peygamber'in Süryaniceyi öğrenmesini istediği nakledilmektedir.

⁶⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, II, 309.

⁶⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826), *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zâmî, I-XII, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403, X, 313.

⁶⁸ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 453.

⁶⁹ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, II, 48-51. Hız. Ömer Sa'd b. Ebî Vakkas'tan da Kâdisiye'nin tasvirini istemiş, Sa'd da Kâdisiye'yi tasvir etmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1977, IV, 292. Ayrıca her iki belgenin de güvenilirliği için bkz. Krachkovski, Ignati Iulianovich, *Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafiyye el-Arabî*, çev. Salahaddin Osman Haşim, I-II, Kahire 1961-1965, I, 57. Ayrıca Hız. Ömer'in Hudaynâme eserini tercüme

Hız. Ömer döneminde başkent Medine’de, devlet görevlerinde gayrimüslimlerin de çalışmaya başladığı görülmektedir. Müslümanlar arasında mali işlerde çalışacak kişiler bulunsa da bu işe vakıf hesap uzmanına sahip değillerdi. Hız. Ömer bu durumun farkında olarak Suriye’de bulunan valisinden başkent Medine’ye Rum asıllı hesap uzmanı göndermesini istemiştir.⁷⁰

Hız. Ömer döneminde matematik ilmi ile alakalı sadece Rum kökenli kişi getirilmemiş, bir grup İranlı matematikçi de başkent Medine’ye gelmiştir.⁷¹ Hız. Ali, İranlı matematikçilere ücretleri devlet hazinesinden verilmek şartıyla ashabdan bazılarına “cebir ve mukabele” öğretilmelerini istemiş, herkesten önce kendisi ilk olarak bu ilmi öğrenmiştir.⁷²

Hız. Ömer, Kaysâriyye’nin fethinde (19/640) ele geçirilen esirlerden bazılarına yazı işlerinde kullanmıştır.⁷³ Fakat bu kişilerin hangi dilde yazı yazdıkları aktarılmamıştır. Ancak esirlerin Medine’ye getirilmeleri sûretiyle sadece Arapça bilgisine vakıf olmayıp, bölgedeki eğitim faaliyetlerinden dolayı Grekçe ve Süryânîce dillerini bilen kişiler olabileceği söylenilebilir.

Kadim ilimlere ilgi duyan Hız. Ali’nin astroloji ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim onun için bir horoscopun yapıldığı ileri sürülmektedir.⁷⁴ Sezgin bu durumu örnek

edip etmediği meselesi için bkz. İğdi, Ahmet, “Hız. Ömer Döneminde Yapılan Bazı İdari Faaliyetlerin İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi”, *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Burdur 2018, s. 643-645.

⁷⁰ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj, I-II, Ankara 2003, II, 895-896. Yukarıda zikredilen bilgiden farklı olarak İrfan Aycan’ın, Ya’kûbî’de geçen “kitâb” kelimesini muhtemelen yanlış anlamış, Hız. Ömer’in Mısır ve Arîş’ten kitaplar getirip okutturduğunu aktarmıştır. Fakat burada “kitâb”tan maksadın mektup olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim*, s. 64; Ya’kûbî (ö. 292/905’ten sonra), *Târihü'l-Ya’kûbî*, thk. Abdülemir Mühennâ, I-II, Şirketü'l-A’lemî li'l-Madbûât, Beyrut-Lübnan 2010, II, 38.

⁷¹ Fazlıoğlu, İhsan, “Hârizmî Muhammed b. Mûsâ”, *DİA*, XVI, 225. Hârizmî’nin *Kitabü'l-Muhtasar fi Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*, adlı eserinin Haydarabad’daki anonim şerhinde bu bilgi geçmektedir. Bkz. Fazlıoğlu, “Hârizmî”, s. 225 (Salar Jung Museum, nr. 2178, matematik 20).

⁷² Fazlıoğlu, “Hârizmî”, s. 225.

⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 193.

⁷⁴ Nykl, A. R., “Ali Ibn Abi Talib's Horoscope”, *Ars Islamica*, X (1943), s. 152-153.

göstererek, yabancı bilimlerle alakalı hicri birinci asrın ikinci yarısında astrolojiye ait konulara ilginin başladığını düşünmektedir.⁷⁵

Hiz. Ömer döneminde, şehirler kurulmaya başlanmıştır. Bu şehirlerden biri olan Basra'nın kurulması aşamasında, Müslüman olan fakat farklı etnik kültürdeki insanların özellikle Fars ve Hint (Fars ordusundaki Hintliler) kökenli kabilelerin buralara yerleşmesi diğer Müslümanlarla etkileşimini göstermektedir. İran ordusunun önde gelen elit tabakası ile İran ordularındaki askerler, Müslüman olup Basra'ya yerleşmiş ve kendilerine atıyye verilmiştir. Böylece İran ve Hint kültürü başlangıçtan itibaren Basra'da bir etkiye ve bütünleşme sürecine sahip olmuştur.⁷⁶

Muâviye'nin halifeliği zamanında, Orta Asya topraklarına yapılan akınlar neticesinde ele geçirilen Buharalılar da Basra valisi Ubeydullah tarafından getirtilip Basra'ya yerleştirilmiştir. Haccâc, Vâsıt kentini inşa edince, bunlardan çoğunu Vâsıt'a getirtmiştir.⁷⁷ Bu süreçlerin de özellikle farklı kültür ve bilgilerin İslâm dünyasına geçişi sağladığını ve bu kişilerin de müslümanları etkilemiş olduğunu söylemek mümkündür.

İlk dört halife dönemindeki fetihler sırasında ele geçirilen okullar, ilmî çalışmalarına devam etmekte ve bunlar arasında ön plana çıkan öğrenim merkezleri bulunmaktaydı. Bu öğrenim merkezlerinden İskenderiye Okulu, Hiz. Ömer döneminde feth edildi.⁷⁸ Bu okulda, o dönemde Aeginalı Paul⁷⁹, Ahron, İskenderiyeli John, İskenderiyeli Stephan, İbn Ebcir, Rhetorius, Adfar ve Marianus gibi önde gelen bilim insanları vardı.

Aeginalı Paul, Mısır'ın fethinde İskenderiye'de kalmış ve eserlerinin bir veya birkaçını, dört halife dönemi veya Emevîler döneminde kaleme almıştır.⁸⁰ Ahron, zamanı net olarak

⁷⁵ Sezgin, *GAS*, Brill, VII, Leiden 1979, s. 8.

⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 519-523.

⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 524. Farklı topluluklarla etkileşimin daha iyi anlaşılması adına rivayeti bu kısımda ele almayı uygun gördük.

⁷⁸ Hiz. Ömer'in, okulu yaktırıp yaktırmadığı hakkında bkz. Meyerhof, Max, "Mine'l-iskenderiyye ilâ Bağdad: Bahsun fi Târihi't-Ta'limi'l-Felsefi ve't-Tıbbi inde'l-Arab", *et-Türâsü'l-Yûnânî fî'l-Hadâratî'l-İslâmî: Dirâsât li Kibâri'l-Müsteşrikîn*, haz. ve çev. Abdurrahman Bedevi, Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısıriyye, Kahire 1940, s. 37-100.

⁷⁹ Aegina, günümüzde Yunanistan'a bağlı olan bir ege adasıdır.

⁸⁰ O'Leary, De Lacy, *How Greek Science Passed to the Arabs*, Routledge and Kegan Paul, London 1951, s. 35. Ayrıca Aeginalı Paul'un hayatı ve eserleriyle alakalı inceleme Muâviye döneminde daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

bilinmese de Yunanca önemli bir tıp kitabı telif etmiştir.⁸¹ İskenderiyeli John ise Hipokrat ve Galen'in eserlerini yorumlayan tabib olarak gösterilmektedir.⁸²

İskenderiyeli Stephan'ın (kendisine bazen Stephen of Athens denilmektedir) okulda bulunduğu düşünülmekte, fakat ne zaman İstanbul'a geçtiği aktarılmamaktadır.⁸³ İbn Ebc'er'in İskenderiye kenti feth edildiği zaman, İskenderiye Okulu'nda görevli olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴ Astrolog Rhetorius'un yaklaşık olarak 620 yılında İskenderiye Okulu'nda eğitim faaliyetinde bulunması, Mısır'ın fethi esnasında burada olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁸⁵

Adfar'ın ismi Arapça kaynaklarda geçmemekte, daha çok Hâlid b. Yezîd'in simyaya ait bir eseri Latinceye tercüme edildiği zaman, Marianus hakkında sunulan bilgilerde kendisinden bahsedilmektedir.⁸⁶ Miladî 1182 yılında eseri Latinceye tercüme eden Robertus Gastrensis, Adfar'ın Hristiyan bir Arap olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Hermes'in eserlerine vakıf olan Adfar'ın simya alanındaki ünü Roma'ya kadar uzanmıştır. Hâlid b. Yezîd'in hocası veya mütercimi olarak şöhret bulan Marianus, Adfar'ın Simya ilminden

⁸¹ Goodman, L. E., "The Greek Impact on Arabic Literature", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press New York 1983, s. 460-482, s. 468.

⁸² Goodman, "Greek Impact", s. 468.

⁸³ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 283; Goodman, "Greek Impact", s. 468. Stephan'ın m. 616 yılında ders vermek için İstanbul'a davet edildiği söylenilmektedir. Bkz. Peters, F. E., "Yunan ve Süryânî Arkaplan", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, I-III, Açılım Kitap Yayınları, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, I, 69; Stephan, Felsefe, Tıp ve Astronomi alanlarıyla ilgilenmiştir. Bkz. Kazhdan, Alexander, "Stephen of Alexandria", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, III, 1953; Robert Hoyland'da Stephan'ın ilgi alanlarını aktarmaktadır. Bkz. Hoyland, *Seeing Others*, s. 302-305.

⁸⁴ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 171.

⁸⁵ Pingree, David, "From Alexandria to Baghdād to Byzantium: The Transmission of Astrology", *International Journal of the Classical Tradition*, VIII (2001), s. 3-37, s. 12; Pingree, David, "Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia", *Dumbarton Oaks Papers*, XCIII (1989), s. 227-239, s. 232. Rhetorius'un eseri hakkında bkz. Pingree, David, "Antiochus and Rhetorius", *Classical Philology*, LXXII/3 (1977), s. 203-223.

⁸⁶ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 137; Crisciani, Chiara, "Alchery and Christian Religiousness: The Latin Middle Ages", *Annali-Jharbuch*, XLIII/2 (2017), s. 17-38, s. 24.

⁸⁷ Robertus Gastrensis, Hâlid b. Yezîd'e Marianus'un yazdığı simya ile ilgili kitabı 1182 yılında tercüme etmiştir. "Robertus Gastrensis, *Liber de Compositione Alchemiae Quem Editid Morienus Romanus Calid Regi Aegyptiorum*". Arthur Edward Waite, Gastrensis'in Arapça'dan Latince'ye tercüme etmiş olduğu esere atıfta bulunmuştur. Waite, kitabın bazı bölümlerinden kesitler aktarmıştır. Fakat onun sunmuş olduğu malumatın efsanevi bilgiler içerdiği görülmektedir. Fazıl Halil İbrahim ise efsanevi bilgileri aktarmamış, o, Adfar'ın Marianus'un hocası olduğunu zikredip, efsanevi bilgiler içeren malumatı kaynaklarla karşılaştırıp değerlendirmede bulunmuştur. Bkz. Waite, Arthur Edward, *Lives of Alchemystical Philosophers*, George Redway, London 1888, s. 53- 57; Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 135-143.

istifade etmek için Roma'dan İskenderiye'ye gelmiş, ölümüne kadar onun yanında bulunmuştur.⁸⁸

Araştırmacılar İskenderiyeli Adfar'ın kim olduğuna dair kesin bir bilgi sunmamaktadır. O'leary, Adfar'ı Marianus'un hocası olarak eserinde zikretmektedir.⁸⁹ Arthur Edward Waite, Marianus'u on ikinci yüzyılda yaşayan kişi olarak göstermekte bundan dolayı da Adfar'ı geç bir dönemde yaşayan birisi olarak takdim etmektedir.⁹⁰ Şemsettin Günaltay ise Adfar'ın Ömer b. Abdülaziz döneminde doktor olarak tanınan İbn Ebcer olduğunu ifade etmektedir.⁹¹ Fakat Leclerc, Adfar ile Ebcer'i aynı kişi olarak ele almanın abartı olabileceğini belirtmektedir.⁹²

Araştırmacı Muhammed Abdülkâdir Hireysat, Marianus'un hocası olarak Stephan'ı zikretmektedir.⁹³ Ahmad Hassan da Adfar adlı kişiden bahsetmeden Marianus'un hocası olarak Stephan'dan bahsetmektedir.⁹⁴ Stephan ile Adfar'ın aynı kişi olup olmadığını çözümlmek zor görünmektedir. Fakat Hoyland, bu kişilerin bir olduğunu iddia etmektedir.⁹⁵ Fazıl Halil İbrahim ise Adfar ile Stephan'ı farklı kişi olarak ele almakta, Marianus'un hocası olarak sadece Adfar'ı zikretmekte, Stephan'dan hocası olarak bahsetmemektedir.⁹⁶

Araştırmacıların sunmuş olduğu bilgilerden hareketle, Adfar adlı kişinin gerçek karakter olup olmadığı hususunun önemli bir tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu

⁸⁸ Waite, *Alchemystical Philosophers*, s. 53- 57. Araştırmacı Ahmad Hassan, Marianus'un Romalı değil Bizanslı olduğunu zikretmektedir. Bkz. Hassan, Ahmad Y., *Studies in al-Kimya*, Georg Olms Verlag Hildesheim, Zürich- New York 2009, s. 29-50.

⁸⁹ O'Leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, trc. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 57; O'Leary, De Lacy, *Arabic Thought and Its Place in History*, Kegan-Paul Trench-Trubner, New York 1922, s. 80.

⁹⁰ Waite, *Lives of Alchemystical Philosophers*, s. 53- 57.

⁹¹ Günaltay, Şemsettin, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011, s. 62.

⁹² Fazıl, *Hâlid b. Yezid*, s. 136, 137.

⁹³ Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *DİA*, XV, s. 292-293, s. 292.

⁹⁴ Hassan, *Studies in al-Kimya*, s. 12.

⁹⁵ Hoyland, *Seeing Islam*, s. 232.

⁹⁶ Fazıl, *Hâlid b. Yezid*, s. 105-115, 135-144.

tartışmalara rağmen Adfar'ın tarihi bir şahsiyet olduğunu düşünmek de mümkündür. Zira Marianus'un Hâlid'le gerçekleştirdiği diyalogda yer alan Marianus'un Heraklius'tan (ö. 641) dört yıl sonra keşiş olduğu bilgisi ile Latince tercümede yer alan Adfar'ın vefatından sonra keşişlik yaptığı bilgilerini birleştirdiğimizde⁹⁷ her ikisinin de (Adfar ve Marianus) Mısır'ın fethi esnasında İskenderiye Okulu'nda bulunduğu ve Adfar'ın fetihden kısa bir süre sonra öldüğü ileri sürülebilir.

İlk dört halife döneminde bir diğer önemli eğitim merkezi Cündîşâpûr okulu'dur. Bu okul Hz. Ömer döneminde 17 (638) yılında feth edilmiştir.⁹⁸ Mezkûr okulda öğrenim gören pek çok kişi bulunduğu söylenilmekte fakat adları aktarılmamaktadır.⁹⁹ Biz bu kişilerin arasında okuldan eğitim aldığı düşünülen İbn Âsâl ve Ebü'l-Hakem'den bahsedeceğiz.

Hristiyan bir Arap olan İbn Âsâl, Cündîşapur okulundan ne zaman eğitim aldığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, dört halife döneminde Şam valisi Muâviye'nin yanında bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Ebü'l-Hakem de Cündîşâpûr Okulu'nda eğitim gören bir diğer Hristiyan Arap tabib olup, onun da okulda öğrenim gördüğü zaman aralığı belli değildi.¹⁰¹

Kınnesrîn Okulu, dört halife döneminde ilmî faaliyetlerini sürdüren bir diğer önemli eğitim merkezidir. Kınnesrîn, 16 (637) yılında feth edilmiş, 638 yılında da okulun başına

⁹⁷ Hassan, *Studies in al-Kımya*, s. 42.

⁹⁸ Uslu, Recep, "Cündîşâpur", *DİA*, VIII, 117-118.

⁹⁹ Singer, Charles, *A Short History of Scientific Ideas to 1900*, The Clarendon Press, Oxford 1959, s. 141.

¹⁰⁰ Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrut-Lübnan 1981, s. 62-63; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 622-623; Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2 180; Uslu, "Cündîşâpur", s. 118; Whipple, Allen O., "Role of the Nestorians as the Connecting Link Between Greek and Arabic Medicine", *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, XII (1936), s. 446-462, s. 460. İrfan Şehid, İbn Âsâl'ın Gassânîler'in son zamanlarında dünyaya geldiğini, m. 661 yılı civarında da Muâviye'nin tabibliğini yapmaya başladığını ifade etmektedir. bkz. Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2 180. Ahmed Îsâ, Cündîşapur okulundan Teyâzuk'un da öğrenim gördüğünü aktarmaktadır. Bkz. Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât*, s. 63. İbn Âsâl, Ebü'l-Hakem ve Teyâzuk'un aynı zamanda özel hocalar vasıtasıyla eğitim görmüş olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

¹⁰¹ Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât*, s. 63; Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2 181. Aycan, Ebü'l-Hakem'in Hz. Osman zamanında Medine'de tabiblik yaptığını zikretmiştir. Fakat onun göstermiş olduğu kaynakta böyle bir bilgi geçmemektedir. krş. Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim*, s. 67; Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 51.

Severe Sebokht (ö. m. 667) geçmiştir.¹⁰² Sebokht, başpsikopos olduğu ilk yılda (m. 638) Aristo'nun *Birinci Analitikler*'deki farklı kıyas türlerini açıklayan bir risale yazmıştır.¹⁰³

Sebokht'un mantık alanı ile alakalı bir diğer yazısı, Yonan adlı bir şahıs için Aristo'nun *Rhetorika* adlı eserinin bazı kısımlarını açıklamak üzere kaleme aldığı bir mektuptur.¹⁰⁴ Ayrıca kendisinin papaz İthalaha'ya yazdığı mektubun içerisinde de aritmetik, sanat, astronomi ve müzikle alakalı açıklamalar bulunmaktadır.¹⁰⁵

Sebokht, Aristo'nun *Peri-ermeneias* adlı eserinin Paul Persa tarafından yapılmış olan Farsça yorumunu Süryânîceye tercüme etmiştir.¹⁰⁶ Sebokht ayrıca Paul'un Sâsânî kralı I. Hüsrev (ö. m. 579) için mantıkla alakalı kaleme aldığı özet bir eseri de Süryânîceye çevirmiştir.¹⁰⁷

Sebokht, dört halife döneminde birçok öğrenci yetiştirmiş, bu kişiler arasında da Beledli Athanase (ö. m. 686) ve Urfalı Yakub (ö. m. 708) ön plana çıkmıştır.¹⁰⁸ Beledli Ahhanase, altıncı yüzyılda çevrilmiş olan Forfiryus'un *İsagoci*'sini m. 645 yılında gözden geçirip düzeltmelerde bulunmuştur.¹⁰⁹ Kendisi Forfiryus'un eserinden başka anonim bir *İsagoci*'yi de tercüme etmiştir.¹¹⁰ Araştırmacılardan Daniel King, bu iki mantığa giriş mahiyetindeki tercüme eserden başka, onun da *İsagoci* kaleme aldığını aktarmıştır.¹¹¹

¹⁰² İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 301; Yiğit, İsmail, "Kınnesrîn", *DİA*, XXV, 419-420, s. 419.

¹⁰³ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 66; Fahri, *İslam Felsefesi*, s. 24. İğnatius Efrem ise onun 638 yılında Posterior Analitik üzerine yazılmış bir risalesinden bahsetmektedir. Bkz. İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 301.

¹⁰⁴ İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 301. Sayfanın dipnotunda Yonan'a yazılan mektubun, retorik ile alakalı olmayıp mantık hakkında kaleme alındığını aktarmaktadır. bkz. Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 66.

¹⁰⁵ İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 301.

¹⁰⁶ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 65-66.

¹⁰⁷ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 66.

¹⁰⁸ İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 301.

¹⁰⁹ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 67.

¹¹⁰ Ignatius Aphram I Barsoum, *The Scattered Pearls*, çev. Matti Moosa, Georgias Press, New Jersey 2003, s. 332; Penn, M. P., "Athanasios II of Balad", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 46.

¹¹¹ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 11, 19.

Sebokht'un bir diğeri öğrencisi Urfalı Ya'kûb, m. 633 yılında dünyaya gelmiştir.¹¹² Kendisi dört halife döneminde ilk olarak Sebokht'un yanında Grek dili edebiyatını öğrenmiş, ardından felsefe alanında kendini geliştirmek için İskenderiye Okulu'na gitmiştir.¹¹³

Dört halife döneminde gerçekleştirilen çeviri faaliyetlerinden biri de İncil'in tercüme edilmesidir. Çeviri, Sedreli John'un yönetiminde, Arap Hristiyanlarından olan Benû Ukayl, Tenûh ve Tay kabilesindeki mütercimler vasıtasıyla Cezîre valisi Ömer b. Sa'd b. Vakkâs'ın emri ile 643 yılında tercüme edilmiştir.¹¹⁴

Emevî öncesi dönemde zikretmeyi uygun gördüğümüz son çeviri faaliyeti simya alanındadır. Araştırmacı Stapleton ve Azoo, Panopolisli Zosimos'un Rampur'daki Reza kütüphanesinde, 38 (659) yılına kayıtlı simya ile ilgili bir eserin bulunduğunu söylemektedir.¹¹⁵ Eser Şam valisi Muâviye için Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiştir.¹¹⁶

¹¹² İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 309. Zafer Duygu, Ya'kub'un doğumu hakkında 633 ve 640 tarihlerinin verildiğini aktarmaktadır. Bkz. Duygu, *İslâm Yönetimlerinde Süryânîler*, s. 121.

¹¹³ İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 309; Salvesen, Alison, "Jacob of Edessa's Life and Work: A Biographical Sketch", *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas Ter Haar Romeny, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 1-10, s. 1.

¹¹⁴ İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 296.

¹¹⁵ Asl, Mohammad Karimi Zanjani, "Sirr al-Khalîqa and Its Influence in the Arabic and Persianate World: 'Awn b. al-Mundhir's Commentary and Its Unknown Persian Translation", *al-Qantara*, XXXVII/2 (2016), s. 435-473, s. 438.

¹¹⁶ Stapleton, H. E., "The Antiquity of Alchemy", *Ambix*, V (1953), s. 1-43, s. 7; Mohammad Karimi Zanjani, "Sirr al-Khalîqa", s. 438; Kılıç, Mahmut Erol, *Hermesler Hermes'i; İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 102.

BÖLÜM 2: EMEVÎLER DÖNEMİNDE TERCÜME FAALİYETLERİ

2.1. Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680)

Emevîler döneminde tercüme faaliyetlerinin ilk halife Muâviye ile başladığı kabul edilir. Bu faaliyetlerle ilgili olarak dört ana mesele dikkatleri çekmektedir. Bu meselelerden ilki, halifenin gayrimüslim tabipler vasıtasıyla tercüme faaliyetlerini başlatıp başlatmadığıdır. İkincisi, görevlendirdiği gayrimüslim bürokratların tercüme faaliyetlerine katkı sağlayıp sağlamadığı ile ilgilidir. Üçüncüsü ise Muâviye'nin geçmiş medeniyetleri öğrenme merakının tercüme faaliyetine katkı sağlayıp sağlamadığı meselesidir. Son olarak dördüncüsü de gayrimüslimlere ait okulların tercüme faaliyetine katkısının olup olmadığıyla ilgilidir. Aşağıda bu temel sorularla ilgili tespitlere yer verilecektir.

Hristiyan hekimler vasıtasıyla Muâviye döneminde tercüme faaliyetlerinin başlayıp başlamadığı meselesini anlayabilmek için, geçmişten gelen ekollerin Emevî hâkimiyetindeki durumunu dikkate almak gerekir. Bu okulların varlığını sürdürüp sürdürmediği hususu önem taşımaktadır. Daha önce, Emevîler döneminde Hristiyan hekimlerin yetiştiği okulların varlığını devam ettirdiği, özellikle tıp eğitimi veren okulların çalışmalarını sürdürdüğü ifade edilmişti. Bu kurumlarda eğitim gören bazı kişilerin başkent Dimaşk'a getirilip sarayda hizmet vermesinin sağlandığı bilinmektedir.¹¹⁷ Cündîşâpur'da eğitim gören İbn Âsâl'dan Muâviye'nin istifade ettiğinden bahsetmiştik. İbn Âsâl'ın, homojen ve heterojen ilaç yapımı ve onların etkileri hakkında uzman bir kimse olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸ Bu ilaçları yaparken kendisinin Süryânice ve Yunanca eserlerden istifade ettiği akla gelmektedir.

Muâviye'nin geçmiş milletlerin tarihini öğrenme adına yabancı eserleri tercüme ettirmiş olduğunu göz önünde bulundurursak¹¹⁹ onun, en azından İbn Âsâl'ın istifade ettiği kitaplardan birisini tercüme ettirdiği ihtimali düşünülebilir.¹²⁰ Nitekim modern

¹¹⁷ Meyerhof, Max, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, ed. Sir Thomas Arnold, Oxford University Press, London 1931, s. 311-355, s. 314.

¹¹⁸ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 171.

¹¹⁹ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, III, 32.

¹²⁰ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 50.

araştırmacılarından Hudâbahş, İbn Âsâl'in pek çok tercüme eserinin olduğunu söylemektedir.¹²¹ Fakat yaptığımız araştırmalarda, kaynaklarda bu hususa dair herhangi bir vurguya rastlamadık. İbn Ebû Üsaybia tarafından verilen bilgilere göre tıbbî etik bakımından uygun olmayan bazı davranışlar sergilediğini bildiğimiz İbn Âsâl, Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i, Muâviye'nin emri ile zehirlemiş, bu durumdan haberdar olan Abdurrahman'ın akrabaları tarafından öldürülmüştür.¹²²

İbn Âsâl'in öldürülmesinin ardından Muâviye'nin doktorluğunu üstlenen Ebû'l-Hakem,¹²³ birçok hastalığın tespitinde uzman bir kimse idi. Kendisinin ilaç yapımında Muâviye'nin güvenini kazandığı ve Muâviye'nin kendisine aşırı sevgi gösterdiği bilinmektedir.¹²⁴ İlaçlar ve hastalıklar ile ilgili derin bir bilgiye sahip olması ve Cündîşâpûr Okulu'nda öğrenim görmüş olması, İbn Âsâl gibi Ebû'l-Hakem'in de Yunanca, Süryânice veya Farsça metinlere vakıf olduğunu göstermektedir.¹²⁵

Muâviye döneminde tercüme faaliyetlerine katkı sağlamış olabileceğini düşündüğümüz ikinci etkenin bürokrasi olduğunu zikretmiştik. Devletin kullandığı vergi kayıt sistemi, ilk fetihlerle beraber ele geçirilen bölgelerde devam etmiş, kayıtlarda görevli olanlara ve yerel yazım dillerine dokunulmamıştır.¹²⁶ Muâviye döneminde de sürdürülen kayıt sistemi, Dımaşk'ta Grek kültürüne vâkıf olan gayrimüslim kâtipler tarafından yönetilmekteydi. Muâviye'nin de Sercûn b. Mansur adında Hristiyan bir kâtibi bulunuyordu.¹²⁷ Bu kişinin Yunanca, Süryânice ve Arapça bildiği düşünülmektedir.¹²⁸

¹²¹ Fâzıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 50.

¹²² İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 171-172. Ayrıca bk. Levent Öztürk, "İslâm Tarihinde İlk Hristiyan Hekimler ve Tıp Etiği Bakımından Davranışlarına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı*, I-II, Bursa 2003, II, 1096-1108.

¹²³ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 623.

¹²⁴ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 175.

¹²⁵ Aycan, *Emevîler Dönemi Bilim*, s. 69.

¹²⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 271, 421.

¹²⁷ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 141.

¹²⁸ H. Griffith, Sidney, "The Mansûr Family and Saint John of Damascus: Christians and Muslims in Umayyad Times", *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. Antoine Borrut, The University of Chicago, USA 2016, s. 29-51, s. 29-31.

Bürokratlar arasında yer alan bu gibi kişilerin sahip oldukları dil zenginliği açısından zaman zaman tercüme eserler sunmuş olmaları muhtemeldir. Ancak incelemelerimizde tercüme yapmış olma ihtimali bulunduğunu düşündüğümüz Sercûn b. Mansur'la ilgili herhangi bir kayda tesadüf edemedik. Fakat bunun uzak bir ihtimal olmadığını, kendisi gibi başka kişilerin de tercüme faaliyetlerine katkı sağlamış olabileceklerini düşünmek mümkündür. Nitekim bu dönemde Muâviye'nin isteği üzerine Daniel'e ait *Apokalipsi*'nin Grekçeden Arapçaya tercüme edildiği iddia edilmektedir.¹²⁹

Muâviye'nin yöneticilik tecrübesi esnasında birçok bürokrata ait kitabı okuduğu ve pekçok bürokrat ile irtibatlı olduğu düşünüldüğü zaman, bunların da yabancı kültür ve dillere vakıf kimseler olduğu göz önünde bulundurulunca, oldukça zengin bir manzara karşımıza çıkmaktadır. Muâviye valiliği ve hilafeti döneminde pek çok önemli siyasî tecrübenin akıp gittiği, Bizans devlet yönetiminin ağırlıklı olarak hissedildiği Dımaşk'ta yaşamıştır. Bu durum Muâviye'nin devlet yönetimine ilgi göstermesi ve devlet yönetiminin inceliklerini öğrenmesi açısından alakasını artırmış olmalıdır. Bu nedenle kendisi valiliği ve halifeliği dönemlerinde gece vakitlerinin çoğunluğunu geçmiş milletlerin yaşantısını öğrenmeye çalışarak geçirmiştir.¹³⁰

Mes'ûdî'nin aktarımından anladığımız kadarıyla Muâviye, gecenin ilk saatlerinde dostları ve saray ahâlisi ile geçmiş milletlerin siyasetini konuşurdu. Geçmiş milletlerin siyaseti ve halkların yaşantılarının öğrenilmesi için yabancı kültürlerin bilinmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bundan dolayı yabancı kaynaklara aşina olması muhtemel olan Sercûn gibi önde gelen kâtip, İbn Âsâl ve Ebü'l-Hakem gibi doktor ve Ubeyd b. Şerye gibi tarihçilerin bu sohbetlerde bulunduğu düşünülebilir.¹³¹

Muâviye gecenin son çeyreğinde ise sabah namazına kadar süren geçmiş milletlerin yaşantısıyla ilgili sohbet yapardı. Muâviye yatağından kalkıp hazırlandıktan sonra köleleri ellerinde defterler ile onun huzuruna gelirdi. Bu defterlerde, geçmiş milletlerin yaşantıları, savaşları ve savaş hileleri hakkında bilgiler bulunurdu. Muâviye yabancı dille

¹²⁹ Hoyland, *Seeing Islam*, s. 330. Hoyland, bilgiyi sunarken kaynak olarak modern araştırmaları aktarmaktadır.

¹³⁰ Mes'ûdî, *Murûcî'z-Zeheb*, III, 32.

¹³¹ Mes'ûdî, *Murûcî'z-Zeheb*, III, 32; Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 317.

yazılmış olan yabancı hükümdarların hayatlarını dinlemeyi severdi. Köleleri farklı lisanlarda yazılmış olan metinleri kendisine okur ve tercüme ederlerdi.¹³²

Modern araştırmacılardan bazıları, yukarıda zikrettiğimiz defterlere bağlı olarak Abbâsîler döneminde kurulan Beytü'l-Hikme'nin kökeninin Muâviye döneminde oluştuğunu ileri sürmektedir.¹³³ Araştırmacıların iddiasından hareketle bu defterler ve benzeri materyallerden oluşan bir saray kütüphanesinin Muâviye döneminde mevcut olduğu ileri sürülebilir.¹³⁴ Yine araştırmacılardan Ahmad Hassan, Mackensen'i kaynak göstererek defterlerin saklandığı yerin İskenderiye Kütüphanesi'ne benzer bir şekilde kurulup geliştiğini iddia etmektedir.¹³⁵ Mackensen ise belirli bir dönem belirtmeden Müslümanların kurmuş olduğu Beytü'l-Hikme'nin İskenderiye Kütüphanesi'ne benzer bir kütüphane olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Ancak önemli sayılabilecek bir saray kütüphanesini oluşturacak kadar eser ve materyalin Muâviye döneminde mevcut olmadığı göz önüne alınırsa, ileri sürülen iddiaların bir varsayımdan öteye geçemediği anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz Ubeyd b. Şerye, Muâviye tarafından geçmiş milletlerin yaşantısını öğrenmek için San'a'dan çağrılmıştır. Ubeyd b. Şerye Muâviye'ye geçmiş milletlerin özellikleri ve siyasî yapılarına dair bilgiler sunmuştur. Bunları beğenen halifenin isteği üzerine de “*Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârü'l-Mâzîn*” adını verdiği derleme bir eser kaleme almıştı.¹³⁷ Eser, Mes'ûdî ve Hemedânî zamanında da bilinmekteydi.¹³⁸ Ancak İbn Hacer

¹³² Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, III, 32.

¹³³ The Culture and Civilization of the Umayyads and Prince Khâlid Ibn Yazid: <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (15. 01. 2018); Lesley Wilkins, M., “Islamic Libraries to 1920”, *Encyclopedia of Library History*, ed. Wayne A. Wiegand, Garland Publishing, New York-London 1924, s. 296-307. s. 298. Wilkins, kütüphanenin diğer Emevî halifeleri tarafından gelişmeyi sürdürdüğünü ve içerisinde tıp, simya, astroloji ve askeri alanlara ait kitaplar bulunduğunu zikretmektedir.

¹³⁴ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (15. 01. 2018); Wilkins, “Islamic Libraries”, s. 298.

¹³⁵ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (15. 01. 2018).

¹³⁶ Mackensen, Ruth Stellhorn, “Background of the History of Moslem Libraries”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LII/1 (1935), s. 22-33.

¹³⁷ Nedîm, *Fihrist*, I/2, 279-280; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 265.

¹³⁸ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, II, s. 67-68; Nicholson, Reynold Alleyne, *Literary History of the Arabs*, Adelphi Terrace, London 1907, s. 13; Mackensen, “Arabic Books”, s. 248.

el-Askalânî, Ubeyd b. Şerye hakkında bilgi sunarken *Kitâbü'l-Mülûk*'un ismini belirtmeden içeriğine dair zikrettiği bilgilerden hareketle, eserin sonraki dönemlerde değişikliğe uğradığını ifade etmektedir.¹³⁹ Yakın dönemde Krenkow ve Seyyid Zeynelâbidîn el-Müsâvî, farklı nüshaları karşılaştırarak eseri yayınlamıştır.¹⁴⁰ Abdülazîz el-Mekkalik ise San'a'da bulunan en eski nüshanın (hicrî beşinci yüzyıl, miladî on birinci yüzyıl) neşrini yapmıştır.¹⁴¹

Ubeyd'in bir diğer derleme eseri "*Kitâbü'l-Emsâl*"dir.¹⁴² Bu kitap kendinden sonraki emsâl türü eserler için örneklik teşkil etmiştir. Araştırmacılardan Mustafa Şâkir, Ubeyd'in bu derleme kitapları oluştururken İbranice ve Farsça kaynaklardan yararlandığını düşünmektedir.¹⁴³ Bilindiği üzere San'â miladî 573-631 yılları arasında Sâsânî hâkimiyetindeydi. Hz. Peygamber'in vefatına yakın zamana kadar Sâsânî istilasında kalmasından dolayı bölgede Farsça bilinmekteydi. Dolayısıyla Ubeyd'in de Farçayı ve Fars kültürünü bilmesi muhtemel görünmektedir.¹⁴⁴ *Kitâbü'l-Emsâl*, muhtemelen Arapça literatürde hikemiyat alanındaki ilk eserlerdendir.

Yukarıda verdiğimiz bu bilgilere rağmen Ubeyd'in gerçek bir karakter olup olmadığını tartışan araştırmacılar da bulunmaktadır.¹⁴⁵ Örneğin Krenkow, Ubeyd'in *Kitâbü'l-Mülûk*

¹³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, V, 102.

¹⁴⁰ Azizova, Elnure, "Ubeyd b. Şeriyye", *DİA*, XLII, 15; Eserin İngilizce tercümesi için bkz. Krenkow, F., "The Two Oldest Books on Arabic Folklore", *Islamic Culture*, II (Haydarabad 1928), s. 55-89, 204-236. Vehb b. Münebbih'in *Kitâbü'l-Mülûk* adlı eseri ile karşılaşmak için bkz. Khoury, R.G., "Wahb b. Munabbih", *EI* (2nd Edition), XI, 35.

¹⁴¹ Azizova, "Ubeyd b. Şeriyye", s. 15. Gibb, Vehb ve Ubeyd'in yazmış oldukları eserlerin efsanevi bir üslupla aktarılmasından dolayı tarihi değer taşımadığını ileri sürmektedir. Bkz. Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, "Tarikh", *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw-William R. Polk, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1982, s. 108-137, s. 109. Franz Rosenthal ise eserin Bağdatlı biri tarafından kaleme alınmış olabileceğini iddia eder. Bkz. Rosenthal, F., "Ibn Sharya", *EI* (2nd Edition), III, 937. Norris, Ubeyd'e diğer araştırmacılardan farklı olarak hatalı bir şekilde "*Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârü'l-Mâzîn*" ile "*Ahbâru Ubeyd (Ahbâr Ubeyd fî Akhbâr el-Yemen ve Eş'ârihâ ve Ensâbihâ)*" başlıklandırmaları ile iki farklı eser isnat etmektedir. Bk. Norris, H.T., "Fables and Legends in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 374-386, s. 385.

¹⁴² Nedîm, *Fihrist*, I/2, 280.

¹⁴³ Şâkir, Mustafa, "et-Ta'rîb fî el-İslâm Hatta Evâhiri'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî", *Mecelletü'l-Beyân*, CIX (Kuveyt 1975), s. 14-22, s. 19.

¹⁴⁴ Sâsânî döneminin sonlarına doğru Yemen, İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucu ortaya çıkan ve Ebnâ (oğullar) denilen zümre tarafından yönetiliyordu. Bkz. Tomar, Cengiz, "Yemen", *DİA*, XLIII, 403.

¹⁴⁵ Azizova, "Ubeyd b. Şeriyye", s. 15.

adlı eserinde tarihsel olarak çelişkili rivâyetler yer almasından dolayı onun hayali bir şahsiyet olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴⁶ Bundan dolayı da ona atfedilen eserlerin, İbn İshak'ın eserleri olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴⁷ F. Rosenthal da böyle bir kişinin varlığına dair şüphe duymakta, Ubeyd'in geç bir dönemde yaşadığını iddia etmektedir.¹⁴⁸ Ayrıca, onun tarihsel bir şahsiyet olduğunu ileri süren Abbot'un sunduğu verileri de zayıf bulmaktadır.¹⁴⁹ Abbot ise Krenkow'un çelişkili gördüğü rivayetleri değerlendirip onun çıkarımlarını eleştirmekte ve Ubeyd'in tarihsel gerçekliğini savunmaktadır.¹⁵⁰ Abbot gibi Mackensen de Ubeyd'in gerçek bir karakter olduğunu düşünmektedir. Mackensen, Muâviye'nin sohbet konuları ile Ubeyd'e atfedilen “*Kitâbü 'l-Mülûk ve Ahbâru 'l-Mâzîn*” adlı eserin kıyaslamasını yaparak bu kişinin gerçek bir karakter olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹

Muâviye döneminin yukarıda belirttiğimiz gibi dördüncü ve son temel konusu, gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetlerinde bulunup bulunmadığı hususudur. Bu dönemde, bir önceki bölümde ele aldığımız okullar varlıklarını devam ettirmekteydi. Grek bilimine ilgi duyan gayrimüslimler, İslâm idaresinin yaratmış olduğu müreffeh ortamda çalışmalarını artırmaya başladılar. Bunun neticesi olarak, Muâviye döneminde bazı okullar önemli merkezler haline gelmişti. Nitekim Kınnesrîn Okulu bunlardan biriydi ve Severe Sebokht (ö. 667), okulun başpiskoposluğuna devam etmekteydi.¹⁵²

¹⁴⁶ Krenkow, “Two Oldest Books”, s. 236.

¹⁴⁷ Krenkow, “Two Oldest Books”, s. 234-36.

¹⁴⁸ Rosenthal, “Ibn Sharya”, s. 937.

¹⁴⁹ Rosenthal, “Ibn Sharya”, s. 937; Abbot, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri*, The University of Chicago Press, I-III, Chicago and London 1972, I, 9.

¹⁵⁰ Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, I, 9-16. Nabbot, Mes'ûdî gibi sonraki dönem yazarlarının Ubeyd'den alıntılar yaptığını belirterek, tarihsel gerçekliğini göstermeye çalışmaktadır. Bkz. Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, I, 9-11.

¹⁵¹ Mackensen, “Supplementary”, s. 149; Mackensen, “Arabic Books”, s. 248; Nedîm, *Fihrist*, I/2, 279-280; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zehab*, III, 32.

¹⁵² Okul bu dönemde de önemli merkezlerden birisiydi. Sarton George, *Introduction to the History of Science*, Robert E. Krieger Publishing Company, I-II, Malabar-Florida 1927-1931, I, 488, 493; Wright, *Syriac Literature*, s. 137-138; Takahashi, Hidemi, “The Mathematical Sciences in Syriac: From Sergius of Resh-'Aina and Severus Sebokht to Barhebraeus and Patriarch Ni'matallah”, *Annals of Science*, LXVIII/4 (2011), s. 477-491, s. 479-480.

Sebokht, bu dönemde astronomi ile alakalı birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan ilki 660 yılında “*Burçlar Üzerine*” adlı eseridir.¹⁵³

Sebokht, yazdığı bu esere Kıbrıslı papaz Basil’in isteği üzerine, 665 yılına kadar astronomi, matematik ve kozmografi konularını içeren birtakım bilgiler ilave etmiştir.¹⁵⁴ Araştırmacılardan Hidemi Takahashi, bu mektuplardan birinin daha erken bir dönemde 661 veya 662 yıllarında yazılmış olabileceğini düşünmektedir.¹⁵⁵ Araştırmacı Jack Boulos da Sebokht’un 662 yılında astronomi ile alakalı bir mektup kaleme aldığını ancak bu mektubun kendisine yazıldığı kişinin isminin kayıp olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶ *Burçlar Üzerine* adlı eserin sadece on sekiz bölümü günümüze kadar gelmiştir.¹⁵⁷ Bununla beraber içerisinde bulunan bilgilerin (mektupların) de Takahashi ile Boulos’un sunmuş olduğu tarihleri göz önünde bulundurursak, Muâviye’nin hilafetinin ikinci yılına denk geldiği görülmektedir.¹⁵⁸

Sebokht’un astronomi ile alakalı birçok eseri vardır. Ancak bunlar arasında bizzat kendisi tarafından yapılan tercüme bir eser bulunduğuna dair bilginiz bulunmamaktadır. Bu yüzden biz bu kısımda onun bu eserleri kaleme alırken istifade ettiği kitapları zikrederek, onun astronomi bilgisinin hangi kökenlere dayandığını göstermeye çalışacağız. Ayrıca onun astronomi ile alakalı çalışmaları birbirine yakın zamanlarda yazıldığı için birlikte ele almayı uygun gördük.

Sebokht’un astronomi ile alakalı iki eserinde, Yunanlı filozoflardan etkilendiğini görmekteyiz.¹⁵⁹ Bunlardan ilki yukarıda ele aldığımız *Burçlar Üzerine* eseridir. İkincisi

¹⁵³ M. McMahon, Jhon, “Severus Sebokht”, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Thomas Hockey (ed.), Springer 2007, s. 1044-1045, s. 1044.

¹⁵⁴ Bu mektuplar yukarıda zikredilen alanlarla ilgili sorulan sorulara cevap niteliğinde kaleme alınmıştır. McMahon, “Severus Sebokht”, s. 1045.

¹⁵⁵ Takahashi, Hidemi, “Syriac as a Vehicle for Transmission of Knowledge across Borders of Empires”, *Horizons*, V/1 (2014), s. 29-52, s. 34.

¹⁵⁶ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 353.

¹⁵⁷ McMahon, “Severus Sebokht”, s. 1044.

¹⁵⁸ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 353; Takahashi, “Syriac as a Vehicle for Transmission”, s. 34.

¹⁵⁹ McMahon, “Severus Sebokht”, s.1044-1045; Jack Boulos *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 354; Takahashi, “Syriac as a Vehicle for Transmission”, s. 35; O’Leary, *How Greek Science*, s. 93.

ise usturlap ile ilgili kaleme aldığı eserdir. Sebokht, usturlap ile ilgili eseri Muâviye'nin halifeliğinin arifesinde (660 yılında) kaleme almıştır.¹⁶⁰ O, usturlabın kullanımına dair genel bir bilgi sunduğu eserinde, Theon'dan (ö. yak. 400) faydalanmıştır.¹⁶¹ Bu eser vesilesiyle Sebokht, usturlabın İslâm dünyasına intikalini sağlayan önemli kişilerden biri olarak gösterilmiştir.¹⁶²

Genel olarak Sebokht'un astronomi ile ilgili kaynaklarını değerlendirecek olursak o, Ptolemy (ö. 170) ve Theon'dan (ö. yak. 400) istifade etmiştir.¹⁶³ Astronomiye dair eserlerden ilki olan “*Burçlar Üzerine*” 1870 yılında Sachau tarafından neşredilmiştir.¹⁶⁴ İkinci eseri *Usturlab Üzerine İnceleme* ise 1899 yılında Nau tarafından neşredilmiştir.¹⁶⁵

Muâviyenin halifeliğinin ikinci yılında Sebokht, Hint sayı sisteminden bahseden bir risale kaleme aldı. Bazı araştırmacılar onun bu risalesinden hareketle, Sebokht'u Hindistan dışında ilk kez Hint sayı sisteminden bahseden kişi olarak ifade etmektedir.¹⁶⁶ Kınnesrîn'de yaşayan Sebokht'un bu sayı sistemini kullanması sebebiyle araştırmacı Muhammed el-Hamad, ticaret yolları güzergâhında bulunan kente Hintli bir tacirden bu sayı sisteminin gelmiş olabileceğini ileri sürmektedir.¹⁶⁷ Fuat Sezgin, Mustafa el-Hamad'ın aksine bu sayı sisteminin o dönemde yakın ve orta doğuda bilindiğini düşünmektedir.¹⁶⁸ Son olarak araştırmacı George Sarton ve McMahon ise Hint sayılarının

¹⁶⁰ McMahon, “Severus Sebokht”, s.1044.

¹⁶¹ McMahon, “Severus Sebokht”, s.1044; Takahashi, “Mathematical Sciences in Syriac”, s. 480.

¹⁶² Bir, Atilla- Mustafa Kaçar, “Usturlap”, *DİA*, XLII, 195- 196; McMahon, “Severus Sebokht”, s.1044; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 120.

¹⁶³ Takahashi, “Syriac as a Vehicle for Transmission”, s. 35; McMahon, “Severus Sebokht”, s. 1044-45; Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 66, 354.

¹⁶⁴ Sachau, Eduard, “Inedita Syriaca”, *Wien*, I (1870), s. 127-134.

¹⁶⁵ Nau, F. N., “Le Traité Sur l'astrolabe Plan de Sévère Sabokht”, *Journal Asiatique*, XIII (1899), s. 56–101, 238–303.

¹⁶⁶ Sarton, *History of Science*, s. 493; Goodman, “Greek Impact”, s. 469.

¹⁶⁷ Doru, Nesim, *Doğudan Batıya Köprü Süryânîler: Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 74-75. Hamad'ın Arapça eserine ulaşamadığımız için Doru'nun kitabındaki alıntıyı kullandık.

¹⁶⁸ Sezgin, Fuat, *GAS*, IV, Leiden 1974, s. 20.

İslâm dünyasına girmesinde önemli rol oynayan kişinin Sebokht olduğunu iddia etmektedir.¹⁶⁹

Yukarıda ele aldığımız Severe Sebokht'la ilgili eserleri göz önünde bulundurursak, Muâviye'nin halifeliğine yakın ve halifeliği dönemlerinde Sebokht'un astronomi, matematik ve coğrafya üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Eserlerini Süryânîce kaleme alan bilgin, Yunancaya vâkıf olduğu için Grek bilimini kendi diline aktarmıştır.

Bir önceki bölümde Sebokht'un pek çok öğrenci yetiştirdiğini bunlardan birisinin de Athanase olduğunu yazmıştık. Bu bölümde ise Athanase'nin Muâviye dönemine denk gelen tercüme faaliyetlerinden bahsedeceğiz. O, Şam psikoposu Matthew, Edessa psikoposu Daniel ve Papaz Severius Sunkonu'nun isteği üzerine Sezerya'lı Basilus'un *Altı Günün Kitabı* adlı eserini 666-667 yılları civarında Süryânîceye tercüme etmiştir. Athanase bu yıllar arasında Antakyalı Severius'un Nephalius'a yazdığı ikinci makalesini ve Nazianzlı Gregorius'un birkaç vaazını da Süryânîceye çevirmiştir.¹⁷⁰ O, yukarıda adları zikredilen kişilerin isteği üzerine Antakyalı Severus'un (ö. 538) birkaç risalesini de miladî 669 yılında Yunancadan Süryânîceye aktarmıştır.¹⁷¹

Athanase'nin ilk tercüme ettiği eserin *İsagoci* olarak zikredildiğini ifade etmiştik. Yazar bu tercümeyle 645 yılında kaleme almıştır.¹⁷² Muâviye'nin halife olarak başa geçtiği 661 yılı ile bu eserin kaleme alındığı yıllar arasında yaklaşık on altı yıl kadar bir zaman bulunmaktadır. Bu zaman zarfında yazarın başka tercümelerinin bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Fakat Aristo'nun *Organon*'unun ne zaman tercüme edildiğine dair araştırmacılar bilgi sunmamaktadır. Bu eserlerden bir kısmının Emevîler döneminde tercüme edilmiş olabileceği düşünülebilir. Yazarın olgunluk devresini kapsayan, yaklaşık yirmi yıl halifelik yapan Muâviye zamanında, bu eserlerden birkaçının tercüme etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. *Organon*'un tamamının çevrildiğini aktaran

¹⁶⁹ Sarton, *History of Science*, I, 493; McMahon, "Severus Sebokht", s. 1044.

¹⁷⁰ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 307.

¹⁷¹ Hoyland, *Seeing Islam*, s. 147; Wright, *Syriac Literature*, s. 155; Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 113; Penn, "Athanasios II of Balad", s. 46. Bu tercümeden dolayı Baumstark, başka bir Athanasius'un olabileceğini düşünmektedir. Bkz. İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 307; Becker, Adam H., "Athanasius of Balad", *EI* (3rd Edition), ed. Gudrun Kramer, 2009-1. s. 155.

¹⁷² Becker, "Athanasius of Balad", s. 155.

araştırmacıların ifadelerinden hareketle hepsini bir arada, bu dönemde ele almayı uygun gördük.

Daha önce Athanase'nin Aristo'nun mantığına giriş ile alakalı bir eser yazdığını ve *İsagoci*'yi tercüme ettiğini zikretmiştik. O, bu eserlerin yanı sıra *Topikleri* ve *Birinci Analitikleri* de çevirmiştir.¹⁷³ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Athanase Doğu Hristiyan geleneğinde nadir olarak görülen *İkinci Analitikler*'i (*Posterior Analytics*) de tercüme etmişti.¹⁷⁴ Nedîm'in verdiği bilgilere göre Mettâ b. Yunûs (ö. 328/940), İshak b. Huneyn'in (ö. 298/910) Süryânîceye aktardığı Aristo'nun *İkinci Analitikleri*'ni Arapçaya tercüme etmiştir.¹⁷⁵ Araştırmacılardan Walzer'de Huneyn (ö. 260/873) ve oğlu İshak'ın *İkinci Analitikleri* Süryânîceye tekrar tercüme etmelerinin nedenini Athanase'nin çevirisinin zayıf olmasına bağlamaktadır.¹⁷⁶ Son olarak zikredilen bilgilere göre Athanase, *Sofistik Reddiyelerin Çürütülmesi* adlı eseri de Süryânîceye çevirmiştir.¹⁷⁷

Kınnesrîn Okulu'ndan Severe'nin öğrencilerinden eğitim gören bir diğer önemli şahsiyet, Urfalı Ya'kûb'tur. Tespitlerimize göre kendisi ilmi gelişimini ve tercüme eserlerini, ilk dört halife dönemi ile Emevîler döneminde gerçekleştirmiştir.

Araştırmacılar, onu, Süryânîler arasında zamanının en önemli şahsiyetlerden biri olarak göstermektedir.¹⁷⁸ Urfalı Ya'kûb'un Muâviye'nin halifelîği döneminde, felsefe eğitimini

¹⁷³ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 11.

¹⁷⁴ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 37; Yusif, Efreml İsa, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryânî Tercüman ve Filozoflar*, çev. Mustafa Arslan, Doz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 100.

¹⁷⁵ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 163; King, *Earliest Syriac Translation*, s. 37.

¹⁷⁶ Walzer, Richard, "New Light on the Arabic Translations of Aristotle", *Oriens*, VI/1 (Haziran 1953), s. 91- 142. s. 114- 115; İbn Suvar, Athanase'nin Yunanca'dan Süryaniceye çevirisinin zayıf olduğu görüşündedir. Bkz. Walzer, "New Light on the Arabic Translations", s. 113-114.

¹⁷⁷ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 11; Yusif, *Süryânî Filozoflar*, s. 99.

¹⁷⁸ İğnatius Efreml, *Saçılmış İnciler*, s. 309.

aldıktan sonra İskenderiye'den Suriye'ye dönmüş olabileceği düşünülebilir.¹⁷⁹ Suriye'de bir müddet kalan Ya'kûb, Urfa'da İbranice öğrenmiştir.¹⁸⁰

Tarih verilmemekle beraber Ya'kûb, İskenderiye'den döndükten sonra muhtemelen Muâviye döneminde Aristo'nun *Kategoriler* kitabını gözden geçirip tekrardan tercüme etmiştir.¹⁸¹ Araştırmacı Hugonnard-Roche, Ya'kûb'a atfedilen *Kategoriler*'in tercümesi ile alakalı el yazması incelemesinde Re'sü'l-Ayn'lı Sergius (ö. 536) ile Ya'kûb arasında benzerlikler bulmuştur.¹⁸² Bunun nedeni, Sebokht'un, Aristo eserlerini gözden geçirip yeniden tercüme etme girişimlerinden kaynaklanmaktadır.¹⁸³ Ya'kûb ayrıca Yunanca kaleme alınmış olup daha sonradan Süryânîceye tercüme edilen ilahileri de 675 yılında tekrar gözden geçirip çevirmiştir.¹⁸⁴

Muâviye döneminde, bir diğer önemli eğitim merkezi Cündîşâpur Okulu'dur. Önceden belirttiğimiz gibi bu okulda öğrenim görüp, halifenin hizmetinde bulunan doktorlar vardı. Muâviye döneminde okulun önemini ve varlığını devam ettirdiğine dair kanaatimizi İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Muntazam* adlı eserinde sunduğu rivayet güçlendirmektedir. Kûfe bölgesindeki vebâ salgınında durumdan etkilenen Basra valisi Ziyâd b. Ebîhî'nin tedavi amacıyla doktorları merkeze davet etmesi rivayette yer

¹⁷⁹ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 309; Wright, *Syriac Literature*, s. 141- 142; Hoyland, *Seeing Islam*, s. 160; Salvesen, Alison, "Jacob of Edessa's Life and Work: A Biographical Sketch", *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas Ter Haar Romeny, Brill, Leiden 2008, s. 1-10, s. 1.

¹⁸⁰ İgnatius Afrâm, *Saçılmış İnciler*, 2005, s. 309.

¹⁸¹ Salvesen, "Jacob of Edessa's Life and Work", s. 8; Araştırmacılardan Wright ise Yakup'un tercüme etmiş olduğu *Kategoriler* çevirisini kabul etmeyip, eserin tercümesinin Re'sü'l-Aynlı Sergius tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Wright, *Syriac Literature*, s. 91, 149.

¹⁸² King, *Earliest Syriac Translation*, s. 10.

¹⁸³ Hugonnard-Roche, Aristo'nun eserlerini gözden geçirip yeniden tercüme etme faaliyetini, Sebokht'un etkisi altındaki Kınnesrin Okulu'nun içeriğinde bulunduğunu belirtir. Bkz. Salvesen, "Jacob of Edessa's Life and Work", s. 8. Araştırmacılardan Wright ise Ya'kûb'un tercüme etmiş olduğu *Kategoriler* çevirisini kabul etmeyip, eserin tercümesinin Re'sü'l-Aynlı Sergius tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Wright, *Syriac Literature*, s. 91, 149.

¹⁸⁴ Araştırmacılardan Jack Boulos, Urfalı Paul'un Antakyalı Severos ve Jhon Bar Aphtonianın ilahilerini yedinci yüzyılın başlarında veyahut sonlarında tercüme ettiğini ifade eder. Ayrıca O, Urfalı Paul'un, Süryaniceye tercüme ettiği ilahileri 675 yılında Ya'kûb'un gözden geçirerek tekrardan çevirdiğini belirtir. Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 121; İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 314.

almaktadır. Tedavi için yüz elli doktorun bu davete icabet ettiği zikredilmektedir. Ayrıca toplanan doktorlar arasında Sâsânî kistrâsının özel tabipleri de bulunmaktadır.¹⁸⁵

Yukarıda verdiğimiz bilgiyle birleştirecek olursak Basra ve Kûfe çevresinde özellikle Sâsânîler döneminde yetişen birçok hekimin olduğu ve bunların önde gelen aileler, valiler ve buldukları bölgelere göre komutanlara tıbbî hizmet verdikleri akla gelmektedir. Bunların arasında Cündîşâpûr'da yetişmiş tabiblerin olabileceği ihtimal dâhilindedir. Bu kişilerin ilmî faaliyetlerinde Süryânîce, Farsça ve Yunanca kaynaklardan istifade etmiş olmaları muhtemeldir. Doktorların bu ilmî ortamda Farsça, Süryânîce ve Yunancayı bildiğini veyahut en azından bu dillerden birisine vakıf olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu dönemde onlarca tabibin Müslümanlar arasında bulunması, dini tartışmaların, tercümenin ve karşılıklı etkileşimin canlılığını anlaşılır kılmaktadır.

Muâviye döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olarak karşımıza çıkan bir diğer isim de Aeginalı Paul'dur. Hayatı hakkında pek bir bilgi bulunmayan Paul'un, doğduğu dönem tam olarak bilinmemektedir.¹⁸⁶ Fakat Kıftî, bize onun Yahya en-Nahvî'den (ö. 570[?])¹⁸⁷ sonra yaşadığını nakletmektedir.¹⁸⁸ Bu noktada araştırmacı Pormann, Paul'un *Künnâş-ı Süreyyâ*'da kullandığı en son yazarın Tralles'li Aleksander (ö. 605[?])¹⁸⁹ olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁰ Bu iki bilgidен hareketle onun altıncı asrın son çeyreğinde veya yedinci yüzyılın başında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.

Aeginalı Paul'un, İskenderiye Okulu'nda öğrenim gördüğü, Mısır'ın fethi zamanında da İskenderiye Okulu'nda bulunduğu ve bu okulda eğitim faaliyetlerine devam ettiğine dair

¹⁸⁵ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, I-XIX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, V, 264.

¹⁸⁶ Yaşadığı dönem ile alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Adams, Francis, *The Seven Books of Paulus Aegineta: Translated from the Greek with a Commentary*, I-III, C. And J. Adlard, London 1844-1847, I, Önsöz (I-XI).

¹⁸⁷ John of Philoponus: <https://plato.stanford.edu/entries/philoponus/> (26.05.2018).

¹⁸⁸ Kıftî, II, s. 354. Kıftî'nin kullanmış olduğu kaynaklar için bkz. Şenel, Kübra, "Felsefe-Bilim Tarihi Açısından Kıftî'nin İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâsi", *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, ed. Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 211-245, s. 224-225.

¹⁸⁹ Scarborough, John, Alice-Mary Talbot, "Alexander of Tralles", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, I, 58.

¹⁹⁰ Pormann, Peter E., *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 5.

bilgiler bulunmaktadır.¹⁹¹ Ayrıca onun seyahat eden bir doktor olduğu da aktarılmaktadır. Pormann, Paul'un bu seyahatlerinde tabiblik yapıp yapmadığı hakkında bilgi bulunmadığını söylemektedir.¹⁹² Fakat İslâm kaynaklarına baktığımızda Emevîlerde Cündîşâpûr ve İskenderiyeli tabiplerin tedavi amacıyla halifenin veyahut valinin yanına gelmesi, onun da döneminde tanınan bir doktor olmasından dolayı üst düzey aileler, valiler ve halifelerin tedavilerinde bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁹³

Paul'un ne zaman vefat ettiği kesin değildir. Klasik kaynaklarda da onun ne zaman öldüğüne dair bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁴ Fakat araştırmacılardan bazıları onun zaman belirtilmeden ya İskenderiye'nin fethinden (m. 642) sonra vefat ettiğini ya da fethin akabinde onlarca yıl yaşadığını ileri sürmektedir.¹⁹⁵ Bu hususla alakalı olarak Pormann, Paul'un hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımızı fakat İskenderiye'nin fethi sırasında hayatta olduğunu zikretmektedir.¹⁹⁶ Son olarak O'leary, onun yedinci asrın son çeyreğinde vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁹⁷ Araştırmacıların çoğunluğuna bakıldığında onun sekizinci asra yakın bir zamana kadar yaşadığı görülmektedir. Kronolojik olarak bakıldığında da sunulan tarih aralıklarının makul olduğu anlaşılmaktadır.

Paul hakkında ele alınan bilgiler vasıtasıyla onun Mısır'ın fethinde İskenderiye'de bulunduğu, ilk dört halife ve Emevîler döneminde yaşayan Grek tıbbının son temsilcisi

¹⁹¹ Pormann, Peter E., "Paul of Aegina", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, I-II, Oxford 2018, I, 1150; Pormann, *Oriental Tradition*, s. 5-7; Goodman, "Greek Impact", s. 468; Hoyland, *Seeing Islam*, s. 235; O'leary, *How Greek Science*, s. 35; Scarborough, John, "Teaching Surgery in Late Byzantine Alexandria", *Hippocrates and Medical Education*, ed. Manfred Horstmanshoff, Brill, Leiden Boston 2010, s. 235-260, s. 252. Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 354; Ebü'l-Ferec Barhebraeus (ö. 685/1286), *Târîhu Muhtasarü'd-Düvel*, nşr. Anton el-Yesûî, 3. Baskı, Daru's-Şark, Beyrut 1992, s. 103.

¹⁹² Pormann, *Oriental Tradition*, s. 6.

¹⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 92.

¹⁹⁴ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 285; Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 354; İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 150; Ebü'l-Ferec, *Târîhu Muhtasar*, s. 103.

¹⁹⁵ Scarborough, "Teaching Surgery", s. 252; Scarborough, John, Alice-Mary Talbot, "Paul of Aegina", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, III, 1607-1608.

¹⁹⁶ Pormann, "Paul of Aegina", s. 1150; Pormann, *Oriental Tradition*, s. 6-7.

¹⁹⁷ O'leary, *How Greek Science*, s. 35.

olduğu görülmektedir.¹⁹⁸ Bu durumda o, eserlerinin birçoğunu bu dönemlerde kaleme almış olabilir. Ayrıca Paul, kendisinden sonra yaşayan Müslüman âlimleri etkilemesi bakımından da oldukça önemli bir yere sahiptir.

Aeginalı Paul'un eserleri arasında en önemlisi olan *Künnâş-ı Süreyyâ* (*Compendium of the Pleiades*), yedi kısımdan oluşmaktadır. Eserde tıp hakkında birçok konuya yer verilmektedir. Bunlar arasında koruyucu hekimlik, diyet, humma hastalığına dair bilgiler, insan vücudundaki her türlü hastalığa dair malumat bulunmaktadır.¹⁹⁹ Paul eserini kaleme alırken Galen (ö. 200 [?]), Oribasius (ö. 403 [?]), Amidalı Atius (ö. Altıncı Yüzyıl [?]) ve Tralles'li Aleksander'dan (ö. 605[?]) etkilenmiş, *Künnâş'ta* sunduğu malumat sayesinde cerrahlik noktasında oldukça yeni bilgiler ortaya koymuştur.²⁰⁰

Künnâş-ı Süreyyâ adlı eserin, Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edildiği nakledilmiş, fakat eserin Süryânîceden mi yoksa Yunancadan mı çevirildiğine dair bilgi sunulmamıştır.²⁰¹ *Künnâş*, sonraki dönemlerde Süryânî ve Müslüman bilginleri, önemli ölçüde etkilemiştir.²⁰²

Paul, kadın hastalıklarında uzman bir kimse idi, bu yüzden kendisine el-Kavâbilî (kadın doğum uzmanı) nispeti de verilmişti. Onun bu alanda kaleme aldığı eserin ismi de *Kitâbü fî İleli'n-Nisâ*'dır.²⁰³ Aeginalı Paul'a atfedilen bir diğer eser, *Makâle fî Tedbîr es-Sabiyyi ve İlâcihî* olup çocuklara terapi ve tedavi uygulaması hakkında yazılmış monografik bir çalışmadır.²⁰⁴

Yukarıda okulları ve tercüme faaliyetinde bulunan kişileri zikrettik. Bu kişilerden başka müstakil olarak tercüme faaliyetinde bulunanlara da temas etmek uygun olacaktır. Bunlar

¹⁹⁸ Scarborough, "Teaching Surgery", s. 252; Sarton, *History of Science*, s. 479.

¹⁹⁹ Pormann, Peter E., "Tıp", *DİA*, XLI, 95-101, s. 96.

²⁰⁰ Pormann, "Paul of Aegina", s. 1150; Pormann, *Oriental Tradition*, s. 5; O'leary, *How Greek Science*, s. 35; Scarborough, "Teaching Surgery", s. 252-253; Goodman, "Greek İmpact", s. 468.

²⁰¹ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 285; Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 354; Goodman, "Greek İmpact", s. 468.

²⁰² Pormann, "Paul of Aegina", s. 1150; O'leary, *How Greek Science*, s. 35; Scarborough, "Paul of Aegina", s. 1607.

²⁰³ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 285; Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 354.

²⁰⁴ Pormann, *Oriental Tradition*, s. 5, 7; İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 150. Pormann'ın Paul'a aidiyetinde şüphe duyduğu eserler için bkz. Pormann, *Oriental Tradition*, s. 7.

arasında Matay, önemli bilginlerden birisidir. Araştırmacı İğnatius Efrem, onun, eğitimini Zuknin Manastırı'nda almış olduğunu zikreder. Matay, Urfalı bir tarihçiye göre Severe Sebokht'un seviyesinde bir filozoftur. O, Matay'ın günümüze ulaşmış bir eserinin olmadığını belirtir. Urfalı meçhul bir tarihçinin sözlerinden hareketle, Severe Sebokht'un mantıkla ilgilendiği ve felsefe alanında önemli bir şahsiyet olduğu göz önünde bulundurulursa, Matay'ın da mantık alanında tercüme ve yorumlarda bulunmuş olabileceği akla gelmektedir. Son olarak Efrem onun hakkında, Matay'ın 669 yılında öldüğünü ifade etmektedir.²⁰⁵

İğnatius Efrem, Diyarbakırlı Yanurin'in de bu dönemde yaşadığını belirtmiştir. Onun, mantıkçı ve Yunancadan Süryânîceye çeviri yapan iyi bir mütercim olduğunu ifade etmektedir. Yanurin, 665 yılında Nazianzlı Gregorius'un on yedi şiirini tercüme etmiştir. İğnatius Efrem, onunla ilgili bu bilgilerden başka malumat sunmamıştır. Biz onun mantıkçı olması ve iyi bir mütercim olarak vasıflandırılmasından hareketle kendisinin mantık alanına ait tercümelere veya bu alana ait yorumlarda bulunmuş olabileceğini düşünmekteyiz.²⁰⁶

Muâviye döneminde vefat eden Abdullah b. Sellâm (ö. 43/663), dünyanın yaratılışı ile geçmiş peygamberlere dair bilgilerde, Yahudi kaynaklarından rivayetler aktarmaktadır. Onun elinde Danyal peygambere nispet edilen bir metin bulunduğu nakledilmektedir. Ayrıca kendisine, “*Sihir ve Muska, Danyal'ın Kitaplarından Nakiller*” adlı eserler nispet edilmektedir.²⁰⁷

Gassânîler döneminde yaşamış, iki dile sahip Araplardan bir grup mütercim, Muâviye döneminde Aristo'ya ait bazı eserleri Arapçaya tercüme etmişlerdir. Bu çevirinin arasında da *Hayvanların Tarihi (History of the Animals)* adlı eserde bulunmaktadır.²⁰⁸

²⁰⁵ Ignatius Aphram I Barsoum, *The Scattered Pearls*, çev. Matti Moosa, Georgias Press Yayınları, New Jersey 2003, s. 329; İğnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 304.

²⁰⁶ Ignatius Aphram, *Scattered Pearls*, s. 325.

²⁰⁷ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 347-348.

²⁰⁸ Shahîd, *Byzantium and Arabs*, II/2, 240-241.

2.2. Yezîd b. Muâviye (60-64/680-683)

Bu dönemde üç temel mesele üzerinde durmayı uygun gördük. Birinci mesele, Yezîd'in saray çevresinde etkileşimde bulunduğu kişiler ile ilgilidir. İkinci mesele ise Muâviye tarafından oluşturulan sohbetlerin ve çalışanların devam edip etmediği hususudur. Üçüncü ve son mesele olarak gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetine katkı sağlayıp sağlamadığıyla alakalıdır.

Yezîd'in yetişmesine katkı sağlayan birçok kişi bulunmaktadır. Bu kişilerden biri Ubeyd b. Şerye'dir.²⁰⁹ Ubeyd'in Yezîd'e tarih hakkında malumat sunmuş olması ayrıca Sâsânî etkisinde yetişmesinden dolayı Yezîd'e tarihi veriler sunarken Fars kaynaklarından istifade etmiş olabileceği akla gelmektedir.²¹⁰

Yezîd'in bir diğer hocası Dağfel b. Hanzala es-Sedûsî'dir (ö. 684).²¹¹ İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Nedîm (ö. 385/995[?]), onun nesep âlimi olduğunu rivâyet etmektedir.²¹² Fakat her ikisinde Dağfel'in eserinin olmadığını zikretmektedir.²¹³

Dağfel, nesep âlimi ve astronomi bilgisine sahip bir kimseydi. Nitekim bu durumun farkında olan Muâviye, Dağfel'e yıldızlar hakkında sorular sormuştur.²¹⁴ Dağfel'in astronomi ilmini nereden öğrendiği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Araştırmacı Ahmad Hassan, yukarıdaki bilgilere ilave olarak Dağfel'in astronomi ilmini Yezîd'e öğrettiğini düşünmektedir.²¹⁵ Onun astronomi bilgisine vakıf olduğunu kanıtlamak adına Ahmad Hassan, Yezîd'in mühendis sıfatıyla anılması ve yaptırdığı kanalın günümüzde

²⁰⁹ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (16.04.2018).

²¹⁰ Ubeyd hakkında Muâviye döneminde ayrıntılı olarak bilgi sunduk. Bkz. Muâviye dönemi.

²¹¹ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater, Haydarabad 1942, s. 478.

²¹² İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 265; Nedîm, *Fihrist*, I/2, 278.

²¹³ Sezgin, Nedîm'in zikretmiş olduğu "ve lâ musannefe lehû" sözünden, Dağfel'in hiçbir kitabını bilmediğini veya bu ifadeyle sadece sistematik olarak düzenlenmiş bir kitabı vurgulamış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Sezgin, Fuat, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 302; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, XV, 332; <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html>

²¹⁴ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s.301; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, XV, 332; <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (16.04.2018).

²¹⁵ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (16.04.2018).

akmaya devam ettiğini, delil olarak göstermektedir.²¹⁶ Ancak erken kaynaklardan olan Nedîm ve İbn Kuteybe, Dağfel'in astronomi bilgisine sahip bir âlim olduğu hususuna işaret etmemektedirler.²¹⁷

Yezîd'in saray çevresinde Grek etkisine sahip Hristiyanlar bulunmaktadır. Bu kişilerden Muâviye döneminde divan kâtibi olan Sercûn b. Mansur, onun en yakın danışmanlarından birisi olmuştur.²¹⁸ Yezîd'e siyasî olaylar hakkında danışmanlık yaptığı rivayet edilmektedir.²¹⁹ Ayrıca Sercûn'un oğlu Yahya ed-Dımeşkî de halifenin yakın arkadaşlarındanıdır.²²⁰

Yahya ed-Dımeşkî'nin (ö. yak. 749[?]) doğum tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamakla beraber 650-660 yılları arasında doğmuş olabileceği düşünülmektedir.²²¹ Kendisinin Süryânîce, Grekçe ve Arapça bildiği, matematik, geometri, astronomi, retorik, müzik, mantık, felsefe ve teoloji öğrenimi gördüğü aktarılmaktadır.²²² Henüz Emevîlerin başında Şam'da böyle geniş bir eğitim görmüş olması, Emevîler dönemindeki ilmi canlılığı yansıtması bakımından önemlidir. Nitekim bu dönemde veyahut en geç Abdülmelik döneminde Ya'kûb'un, Müslümanların Hristiyan hocalardan eğitim alabileceğini belirtmesi,²²³ sadece gayrimüslim tebaanın böyle bir eğitim görmediğini düşündürmektedir. Yahya ile çocukluk arkadaşı olan Yezîd'in sadece eğlence dostu olmadığı ilmî etkileşimin de olabileceği akla gelmektedir.

Geçmiş milletlerin siyasetini ve tarihini öğrenmeye duyulan ilginin devam edip etmediği hususuna değinecek olursak, Mes'ûdî'nin aktarımından hareketle bu dönemde tarih ile

²¹⁶ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (16.04.2018).

²¹⁷ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 265; Nedîm, *Fihrist*, I/2, 278.

²¹⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sakkâ-Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladühû, Kahire 1980, s. 31.

²¹⁹ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 31.

²²⁰ Hassan, "Rise of Islamic Science", s. 76.

²²¹ Harman, Ömer Faruk, "Yuhannâ ed- Dımaşkî", *DİA*, XLIII, 580; Frede, Michael, "John of Damascus on Human Action the Will, and Human Freedom", *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, ed. Katerina Ierodiakonou, Clarendon Press, New York 2002, s. 63- 95, s. 63.

²²² Harman, "Yuhannâ", s. 580; Griffith, "Mansûr Family and Saint John of Damascus", s. 31.

²²³ De Boer, T.J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Birlik Yayınları, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, s. 14. De boer, zikretmiş olduğu bu bilginin kaynağını vermemektedir.

alakalı sohbetlerin varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.²²⁴ Muâviye döneminde sohbe katılan kişiler arasında Sercûn b. Mansur gibi kâtiplerin, Ebû'l-Hakem gibi doktorların ve Ubeyd b. Şerye gibi nesep âlimlerinin olabileceğini ifade etmiştik. Bu dönemde de sohbe katılan kişiler arasında ismi zikredilen kimselerin bulunmuş olması muhtemeldir. Bu kişilere ilave olarak Nedîm, sohbe Alâka b. Kurşum el-Kilâbî'nin de iştirak ettiğini aktarmaktadır.²²⁵

Gayrimüslim tebaa arasında bu dönemde Taibutalı Şem'on ön plana çıkmaktadır. Hilmi Ziya Ülken, Taibutalı Şem'on'un râhip ve tabîb olduğunu, tıp alanında bir eser kaleme aldığını zikretmektedir.²²⁶ Ülken'e göre eser sonraki zamanlarda Arapçaya tercüme edilmiş ve sağlık alanında önemli bir etki bırakmıştır.²²⁷ Modern araştırmacılardan bazıları, eserin günümüzde kayıp olduğunu fakat Râzî ve Bar Behlül'ün eserlerinde Şem'on'un tıp kitabından alıntılar bulunduğunu ifade etmektedir.²²⁸ Ülken bize Şem'on'un vefatı hakkında net bir tarih sunmamaktadır.²²⁹ Fakat modern araştırmacılar onun yaklaşık olarak m. 680 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır.²³⁰

Yezid dönemi ile alakalı son olarak David Pingree, bu dönemde veyahut engeç Abdümelik döneminde burçları hesaplamak için Pehlevî dilinde yazılmış bir zîcin kullanıldığını düşünmektedir.²³¹

²²⁴ Mes'ûdî, *Murûcî'z-Zeheb*, III, 32.

²²⁵ Nedîm, *Fihrist*, I/2, 280.

²²⁶ Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde*, s. 43. Ülken, Şem'on hakkındaki bilgileri, Baumstark'ın *Geschichte der Syrischen Literatur* adlı eserinden aktarmaktadır. Ayrıca Şem'on ve eseri hakkında bkz. Taibutheh, Simon, "Medico-Mystical Work", *Woodbrooke Studies*, haz. ve çev. A. Mingana, VII, W. Heffer Sonds Limited, Cambridge 1934, s. 1-69, 281-320.

²²⁷ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 43.

²²⁸ Jack Boulos, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 100; Kessel, G., "Shem'on d-Taybutheh", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 375.

²²⁹ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 43.

²³⁰ Ebied, R.Y., "The Syrian Impact on Arabic Literature", *Arabic Literature to The End of The Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 497-501. s. 498; Taibutheh, "Medico-Mystic", s. 1. Kessel bu kişinin yedinci yüzyılın sonunda vefat ettiğini zikretmektedir. Bkz. Kessel, "Shem'on d-Taybutheh", s. 375.

²³¹ Pingree, David, "The Greek Influence on Early Islamic Mathematical Astronomy", *Journal of the American Oriental Society*, XCIII/1 (1975), s. 32-43, s. 36.

2.3. Mervân b. Hakem (64-65/684-685)

Emevî halifesi Mervân b. Hakem dönemi ile irtibatlandırılan en önemli isim Mâserceveyh adındaki Yahudi bir âlimdir. Birçok araştırmacı, Kıfî tarafından verilen bir bilgiden dolayı onun Mervân b. Hakem döneminde Ahron'un *Künnâş** adlı eserini tercüme ettiğini ileri sürmektedir.

Tabakat eserlerini kronolojik olarak ele aldığımızda, Mâserceveyh'i ilk zikreden kişinin İbn Cülcül olduğu görülmektedir. İbn Cülcül, kendisine hicrî 359 yılında anlatılan bir rivayeti nakletmiştir. Rivayette herhangi bir halifenin ismi belirtilmeden Mervânîler döneminde Mâserceveyh'in *Künnâş*'ı Arapçaya tercüme ettiği yer almaktadır. Akabinde ise Ömer b. Abdülazîz'in saray kütüphanesinde *Künnâş*'ın Arapça tercümesini görüp kırk gün istihareye yattıktan sonra bu kitabı halkın hizmetine sunduğu belirtilmektedir.²³²

Aynı dönemde yaşayan Nedîm tarafından Abbâsîler döneminde yaşayan Mâsercîs ve Ahron hakkında bilgi verilmektedir. Sonraki dönem müellifleri tarafından İbn Cülcül'ün ele aldığı Mâserceveyh ile Nedîm'in bahsettiği kişilerin karıştırıldığı anlaşılmaktadır.²³³ Mâserceveyh'in Mervânîler döneminde tercümesini gerçekleştirdiğini²³⁴ göz önünde bulundurursak, Mervân b. Hakem ile Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar göreve gelen halifeler döneminde hayatta olduğu ve *Künnâş*'ı bu halifelerin döneminde de tercüme etmiş olabileceği akla gelmektedir.²³⁵

2.4. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)

Bu başlık altında Abdülmelik b. Mervân'ın çevresinde hekim ve astroloji veya astronomi uzmanı bulundurup bulundurmadığı şayet bulundurmuş ise bu kişilerin çeviri yapıp yapmadıkları ele alınacaktır. Buna ilave olarak Abdülmelik b. Mervân döneminin en önemli gelişmesi olan divanların Arapçalaştırılması meselesi incelenecektir. Bilindiği

* Künnâş: Tıp sözlüğü.

²³² İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ*, s. 61.

²³³ Nedîm, *Fihrist*, II/1, s. 299; Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 106, II, 434-436; İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 232-234, 280.

²³⁴ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ*, s. 61.

²³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenel, Samet, Levent Öztürk, "İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi Mi?", *Tasavvur*, IV/1 (Haziran 2018), s. 191-218.

üzere daha önceden farklı dillerde tutulan divan kayıtlarının Arapçaya çevrilmesi ve Arapça olarak tutulması hususu Abdülmelik b. Mervân döneminin en önemli gelişmesi, konumuz bakımından da incelenmesi gereken en önemli kesittir. Hâlid b. Yezîd'in bu dönemde tercüme faaliyetlerine olan katkısı da bir diğer önemli meseledir. Son olarak Abdülmelik b. Mervân döneminde herhangi bir alanda bazı eserlerin tercümelerinin yapılıp yapılmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Abdülmelik b. Mervân döneminde ele alacağımız ilk mesele yukarıda belirttiğimiz gibi kendisinin astronomunun olup olmadığı hususudur. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre Abdülmelik b. Mervân astrolojiye düşkün birisiydi ve savaşlarda yanında birkaç astrolog bulundururdu.²³⁶ Onun, Irak'ta Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetini ortadan kaldırmak üzere kardeşi Mus'ab b. Zübeyr ile gerçekleştirdiği savaşta yanında astrolog vardı.²³⁷

Mervan'ın yanında bulunan astrologların, hangi ırktan olduğu bilinmemektedir. Fakat astroloji ile ilgili bilgilerin, bu coğrafyada yaşayan Süryânîler, Fârisîler ve Hintliler tarafından aktarılmış olmasından dolayı astrologların bu topluluklara sahip kimselerden olabileceği akla gelmektedir. Ayrıca bu kişiler, Hâlid b. Yezîd tarafından tercüme yapmak için görevlendirilen kimselerde olabilir. Bu noktada astrolojik bilgilerin aktarımının, kadim geleneklere ait malumat olduğu ve Arapçanın yanında farklı bir lisan gerektirdiği unutulmamalıdır.

Mezkûr dönemde, halifenin sarayında doktorların bulunup bulunmadığı hususuna değinecek olursak, Belâzürî'nin nakilde bulunmuş olduğu Medâinî, Mervân'ın birçok doktorunun olduğunu söylemektedir. Fakat bu kişilerin isimlerini zikretmemektedir.²³⁸ Ancak Ebü'l-Hakem²³⁹ ve Teyâzuk'un bu kişiler arasında olması muhtemeldir.²⁴⁰

²³⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 91-92; Hassan, "Rise of Islamic Science", s. 77.

²³⁷ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 91-92; Sezgin, Fuat, *GAS*, VII, Brill, Leiden 1979, s. 8.

²³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VII 269. Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, s. 561.

²³⁹ İbn Ebû Üsaybia, *Uyünü'l-Enbâ*, s. 175-176.

²⁴⁰ İrfan Aycan, kaynak göstermeden Teyazuk'un başlangıçta Abdülmelik'in doktorluğunu yaptığını ifade etmektedir. Bkz. Aycan, *Emeviler Dönemi Bilim*, s. 70.

Abdülmelik döneminde, Muâviye'nin başlatmış olduğu geçmiş milletleri öğrenmek için halife huzurunda yapılan sohbetler devam ettirilmiştir.²⁴¹ Bu sohbetlere iştirak eden kişiler arasında başta Hâlid b. Yezîd olmak üzere önde gelen hekimler ve astrologlar zikredilebilir. Bu durumda onun etkileşimde olabileceği geniş entelektüel bir evre bulunmaktadır. Belki bu vesile ile devletin İşlmlaşmasındaki ana meselelerden birisi olan para basımı ve dvanların tercümesi gibi önemli kararlarda hızlı adımlar atılmış olabilir.

Abdülmelik döneminde valilerin ve vali yakınında bulunan kişilerin tercüme faaliyetine katkısının olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde eviri faaliyetinde ne çıkan vali, Haccâc b. Yusuf es-Sekaff'dir. O, Abdülmelik döneminde ilmî ve siyasî açıdan canlı bir merkez olan Irak bölgesinde, 74-75 (694) yılında vali olarak görev yapmaya başladı. Kendisinin valiliği sırasında yanında bir astroloğu bulunmaktaydı.²⁴² Müellifi meçhul *Uyûn ve'l-Hadâik* adlı eserde yanında bulundurduğu astrologla yaptığı bir sohbet günümüze aktarılmıştır.²⁴³

İleride belirtileceği üzere, Haccâc'ın bazı eserleri Arapçaya tercüme ettirdiği de bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle onun astroloji eseri tercüme ettirmiş olabileceği düşünülebilir. Hatta kaynaklardan aktarıldığı üzere vali adına tercümesi yapılan fakat mütercimi belli olmayan eserlerin de bu kişi veya kişiler tarafından tercüme edilmiş olabileceği ileri srelebilir.

Haccâc'ın bu dönemde Farsça bir coğrafya kitabını tercüme ettirmiştir. Bu eserin, Horasan fetihleri sırasında esir düşen Sâsânî prensi şahfirz'in elinde olduğu ve Kuteybe b. Müslim'in bu eseri zapt ettiği aktarılmaktadır.²⁴⁴ Araştırmacı Ramazan şeşen, kaynak

²⁴¹ Mes'd, *Mrc'z-Zeheb*, III, 32. Ayrıca mezkûr dönemde, Numan III tarafından Lahmî kralları onuruna oluşturulmuş şiir kllyatının bulunduğu, tarihe ilginin devam etmesinden kaynaklı olarak da sohbetlerde kullanılmış olabileceği dşnlmektedir. Bkz. İbn Cinnî (. 392/1002), *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, I-II, el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts. I, 387; Mackensen, "Arabic Books", s. 59. Magoliouth, İbn Cinnî'nin rivayetini şüpheli bulmaktadır. Bkz. Magoliouth, D. S., "The Origins of Arabic Poetry", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, III (1925), s. 417-449, s. 428.

²⁴² *Uyûn ve'l-Hadâik f Ahbari'l-Hakâik*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1871, s. 11.

²⁴³ *Uyûn ve'l-Hadâik*, s. 11.

²⁴⁴ Sezgin, *İşlm'da Bilim ve Teknik*, I, 4.

göstermeden bu eserin Zâdân Ferrûh tarafından tercüme edildiğini iddia etmektedir.²⁴⁵ Fakat Zâdân Ferrûh, İbn Eş'as isyanında ölmüştür.²⁴⁶ Bu isyandan sonra Kuteybe b. Müslim Horasan valiliğine Haccâc tarafından atanmıştır.²⁴⁷ Ayrıca Şeşen *Tabakâtü'l-Ümem*'in girişinde kaleme aldığı yazıda, tercümeyi Sâlim b. Abdülazîz'in gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir. Fakat bu düşüncesini destekleyen bir kanıt sunmamaktadır.²⁴⁸

Şeşen'in, Haccâc'ın ele geçirilmiş olan eseri tercüme ettirdiğini düşündüğü her iki çevirmeni, dönemi incelediğimiz vakit makul görmemekteyiz. Kaldı ki kaynaklarda Haccâc'ın divanları Pehleviceden Arapçaya tercüme ettirmesi hususunda ele alınan hikâyede Salih'e yakın ilgi gösterdiğini biliyoruz.²⁴⁹ Bundan dolayı da tercümeyi Salih b. Abdurrahman'ın gerçekleştirmiş olabileceğini düşünmek daha mantıklı durmaktadır. Şayet mütercim Salih olmasa dahi onun bir öğrencisi tarafından gerçekleştirilmesi oldukça muhtemeldir. Ayrıca Haccâc'ın doktoru Teyâzuk'un veya astroloğunun da eseri tercüme etmiş olabileceği düşünülebilir.²⁵⁰

Haccâc'ın çevirtmiş olduğu kitapta, İran şehirlerinin coğrafi bilgileri bulunmaktadır. Eserin I. Kavad (ö. m.s. 531) döneminde yazılmaya başlandığı düşünülmektedir. Sâsânî kralları seferlere çıktığı vakit bu kitaba müracaat etmiştir. Son olarak İbn Fakîh'in kaleme aldığı eserinde yer alan bir ifadeden, Hişam el-Kelbî'nin bu çeviri kitabı kullandığını belirtmek istiyoruz.²⁵¹

²⁴⁵ Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İSAR Yayınları, İstanbul 2012, s. 85.

²⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 422.

²⁴⁷ Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVI, 490.

²⁴⁸ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 17.

²⁴⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 422.

²⁵⁰ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 317.

²⁵¹ Herzfeld, Ernest E., *Archaeological History of Iran*, Oxford University Press, London 1935, s. 105 vd.

Nedîm, Hikemiyata dair eserlerin zikredildiği bir pasajda, Salih'ten önce Haccâc'ın divan kâtibi olan Zâdân Ferrûh'a ait olduğu düşünülen *Kitâbu Zâdân Ferrûh fî Te'dîbi Veledihî* adlı bir esere işaret etmektedir.²⁵²

Haccâc'ın Abdülmelik döneminde Teyâzuk adında bir tabibi bulunmaktadır. Nedîm (ö. 385/995) Farsça eser telif eden veyahut Farsçadan tercüme yapan kişileri zikredeceğini belirttiği kısımda, Teyâzuk'un ismini de ele almaktadır. Fakat onunla alakalı açıklamanın yapıldığı kısım, tam bir metin olarak günümüze ulaşmadığı için sadece Haccâc'ın tabibi olduğu bilgisi yer almaktadır.²⁵³ Nedîmin bu kısmı oluştururken yazdığı ana başlıktan hareketle, Teyâzuk'un Farsça bildiğini ve Farsça eserler tercüme veya telif ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Kıftî (ö. 646/1248) ise onun hakkında İslâm'ın ilk zamanlarında tabip olarak yaşadığını, Emevîler döneminde ün kazandığını, Haccâc'a tabiplik yaptığını ve öğrenciler yetiştirdiğini söylemektedir.²⁵⁴ Kıftî ayrıca Teyâzuk'un yetiştirdiği önemli öğrencilerden biri olan Sâzun'u tanıttığı kısımda Haccâc'ın oğlu için *Künnâş* adlı bir eser kaleme aldığını nakletmektedir.²⁵⁵

Teyâzuk'un Farsça eserler tercüme veyahut telif ettiği düşünülürse yetiştirmiş olduğu öğrencilerinin de onun yolunu takip ederek Farsça çevirilerde bulunmuş olabileceği ileri sürülebilir.

Fazıl Halil İbrahim, araştırmacı Max Meyerhof'a atıfta bulunarak onun Cündîşâpûr'da eğitim gördüğünü söylemektedir.²⁵⁶ Fakat Meyerhof eserinde, Maserceveyh'in Cündîşâpûr okulunda öğrenim gördüğünü zikretmekte, Teyâzuk hakkında bilgi sunmamaktadır.²⁵⁷ Fazıl Halil İbrahim hatalı eser kullansa da biz Nedîm'in Teyâzuk'u Farsça tercüme yapan kişiler başlığında ele almasından dolayı Cündîşâpûr'da öğrenim

²⁵² Nedîm, *Fihrist*, II/1, 349.

²⁵³ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 317.

²⁵⁴ Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 143.

²⁵⁵ Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 151.

²⁵⁶ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 35.

²⁵⁷ Meyerhof, Max, "On the Tranmission of Greek and Indian Science to the Arabs", *Islamic Culture*, XI (Haydarabad 1937), s. 17- 29, s. 22.

gördüğünü veyahut okul kuran bir tabip tarafından eğitilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.²⁵⁸

Abdülmelik döneminde valilik yapan bir diğer kişi Abdülazîz b. Mervân'dır. Kendisi Mısır'ın valisi idi ve yanında doktoru bulunmaktaydı. Doktorun, Abdülaziz için bilimsel faaliyetine vakıf olamasak da onun, İskenderiye Okulu'nda eğitim görmüş bir tabip olduğu belirtilmelidir.²⁵⁹

Abdülazîz'in valiliği esnasında, Mısır'da dinî ve kültürel problemlerin mevcudiyetinden kaynaklı olarak, Şammas Bünyamin'in Kıpticeden Arapçaya İncil'in tercümesini gerçekleştirdiği söylenmektedir.²⁶⁰

Abdülmelik dönemindeki temel meselelerden bir diğeri de Emevî devletinin İslâm toplumuna has para basması hususudur. İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Meârif* adlı eserinde Abdülmelik dönemini anlatırken paranın basılma nedenini zikretmeden 76 (695-696) senesinde darp edilmeye başladığı bilgisini aktarmaktadır.²⁶¹

Belâzürî (ö. 279/892), kâğıtların durumunu ele aldığı başlıkta para konusuna da değinmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, kâğıt ihtiyacını Mısır'dan karşılamaktaydı. Aynı şekilde Emevîler de dinar ihtiyacını Bizans'tan karşılamaktaydı. Abdülmelik kâğıtların başına, "*kulhüvellahu ahad*" ibaresini yazdırdıktan sonra Bizans imparatoru durumdan rahatsız oldu ve kendilerinin de paraların üstüne peygamberi kötileyici ibareler koyacakları tehdidinde bulundu. Bu duruma canı sıkılan halife, meseleyi Hâlid b. Yezîd'le istişare etti. Hâlid, ona Bizans dinarlarını yasaklamasını ve kendi dinarlarını basmasını tavsiye etti. Halife, Hâlid'in bu görüşünü beğendi ve dinar basılması emrini verdi.²⁶²

²⁵⁸ Ahmed İsa, *Târîhu'l-Bimâristânât*, s. 63.

²⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 92. Ramazan Altınay, bu rivayette muhtemelen yanlış bir yoruma giderek doktorun ismini "Petratana" olarak zikretmiş ve doktorun Rum kökenli olduğunu söylemiştir. Fakat burada "feterâdanâ bi'r-rûmiyye" geçmekte, "rumca karşılıklı konuşmalar" anlamına gelmektedir. bkz. Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, s. 561.

²⁶⁰ Dunlop, D. M., *Arab Civilization to A. D. 1500*, Longman, London 1971, s. 39; Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 59.

²⁶¹ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 181.

²⁶² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 335-336.

Belâzürî'nin verdiği diğer rivayetlerden bu tartışmanın Kıptîler tarafından kâğıtların üzerine haç işaretinin ve İsa'yı takdis eden cümlelerin konuluyor olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bizans kralının tehdidine rağmen Emevî sarayı kâğıtların üzerine zikri geçen ibareyi koymaya (kulhüvellahu ahad) devam etme kararı almıştır. Buna ilave olarak Hâlid b. Yezîd'in önerisiyle Rumlarla kâğıt alışverişi bir müddet yasaklanmış ve kâğıtların Bizans'a gönderilmesi durdurulmuştur.²⁶³

İbn Haldûn (ö. 808/1406), para basımı ile ilgili sunduğu bilgilerde ilk olarak Abdülmelik'in Bizans kralına bir mektup yazdığını ve mektubun üst tarafında “*kul huvellâhu ahad*” yazısı ile beraber tarih ve peygamberin ismini zikrettiğini, sürecin bu şekilde başladığını aktarmıştır. Bizans kralının, bu durumun terkedilmesini istediğini aksi takdirde kendilerinin de dinarlarında peygambere kötü ithamlarda bulunacaklarını söylediğini ifade etmektedir. Abdülmelik'in bu vaziyetin akabinde insanlarla istişarede bulunduğunu zikreden İbn Haldûn, Hâlid b. Yezîd'in onların dinarlarını terk edip kendilerinin para basmalarının uygun olacağı görüşünü kabul ettiğini söylemektedir. Ardından Abdülmelik'in bu şekilde bir uygulama gerçekleştirdiğini aktarmaktadır.²⁶⁴

Ele aldığımız eserlerde Abdülmelik döneminde paranın 76 (695-696) yılında basılmaya başlandığı bilgisi bulunmaktadır. Bu eserlerde para basımının, divanların tercümesinin bir nedeni olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

Para basımından sonra kaynaklarda divanların Arapçaya tercümesinin nasıl ve ne zaman başladığını ele alacağız. Divanların tercüme edilmesi konusunu ele aldığını düşündüğümüz ilk kaynak Belâzürî'dir. O, bize divanların tercümesi ile alakalı iki başlık sunmaktadır. Birinci başlıkta, Rumca divanların tercüme edilmesinin başlangıcını ele almakta, ikinci başlıkta ise Farsça divanların tercümesine nasıl girişildiği hususunu izah etmektedir.²⁶⁵

²⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 336.

²⁶⁴ İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehhade-Süheyl Zekkâr, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001, III, 57-58. İbn Haldûn, Mus'ab b. Zübeyr'in çok az bir para bastığının söylenildiğini zikretmektedir. O, Abdülmelik'i ilk para basan kişi olarak görmeyen daha sağlıklı olacağını düşünmektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Târîh*, III, 58.

²⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 336. Divan tercümelerinin iki kısımda sunulmasının nedeni, yazarın bölgesel tarih merkezli eser yazmasından kaynaklıdır.

Belâzürî (ö. 279/892) Şam bölgesinde Rumca'dan Arapçaya tercümelere, 81 (700-701) yılında Rum kâtiplerden birinin görevi esnasındaki uygunsuz haberini işiten Abdülmelik'in emri ile gerçekleştirildiğini aktarmaktadır.²⁶⁶ İkinci rivayetinde ise Belâzürî, Medâinî'nin aktarımından hareketle, Irak divan kâtibi olan Zâdân Ferrûh'un Eş'as isyanında öldürülmesinden sonra Salih b. Abdurrahman'ı kâtip olarak atadığını zikretmekte, Salih'in divanları Farsçadan Arapçaya tercüme edebileceğini belirtmesinin ardından da onu bu iş ile görevlendirdiğini nakletmektedir.²⁶⁷

Cehşiyârî (ö. 331/942-43), ilk Farsça divanın tercümesinin nasıl gerçekleştirildiği bilgisini nakletmiştir. Fakat o da Belâzürî gibi Medâinî'nin rivayetini zikretmiştir. Rivayeti özet bir şekilde sunan Cehşiyârî son kısmına Zâdân Ferrûh'un ölmediğini ve tercümenin ne zaman başladığını gösteren bir malumat (78/697) eklemiştir.²⁶⁸ Rivayetin akabinde divanın tercüme edilmesi işlemini yöneten Salih'in öğrencilerinden bazılarının isimlerini vermiştir.²⁶⁹

Şam divanının tercümesinde ise Cehşiyârî, Abdülmelik zamanında da kayıtların Grekçe tutulduğunu ve başında Sercûn b. Mansûr'un bulunduğunu söyler. O, Abdülemelik'in Sercûn'a bir iş buyurduğunu fakat Sercûn'un bu işte gevşek davrandığını, halifenin bu duruma içerleyip Süleyman ile dertleştiği, Süleyman'ın divanları Grekçeden Arapçaya tercüme edebileceğini söylemesinin ardından da bütün Şam divanlarını ona bıraktığını aktarmaktadır.²⁷⁰

²⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 271-272.

²⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 421-422; Müberred (ö. 285/899-900), *el-Kâmil*, thk. Abdülhamid Hendâvî, I-IV, Vezâratü'l-Evkâfi's-Suudiyye, Suudi Arabistan 1998, II, 213.

²⁶⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 38.

²⁶⁹ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 39; al-Qâdî, Wadâd, "The Name of Estates in State Registers before and after the Arabization of Dîwâns", *Umayyad Legacies: Medieval Memories from Syria to Spain*, ed. Antoine Borrut, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 255- 280, s. 264.

²⁷⁰ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 40; İbn Abdürabbih (ö. 328/940), *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Gumeyyha, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, V, 148.

Nedîm'in (ö. 385/995) divanın tercümesi ile ilgili olarak ilk ele aldığı rivayet Farsça divanın tercümesidir. O, Belâzürî'nin, Medâinî'den naklettiği rivayeti eserine almış görünmektedir.²⁷¹

Nedîm'in ikinci olarak ele aldığı haber ise Şam divanlarının Rumcadan Arapçaya tercümesi hususudur. O, bu konuda iki farklı rivayet sunmaktadır. "İlk rivayetinde divanın Hişâm b. Abdülmelik zamanında tercüme edildiğini söylemektedir. Şam divanını Rumcadan Arapçaya tercüme eden kişinin Ebû Sâbit Süleyman b. Sa'd olduğunu bu kişinin de Abdülmelik zamanında Divânü'r-Resâil'in (Kitâbu'r-Resâil) başında olduğunu zikretmektedir. Kîle kalıbıyla daha zayıf gördüğü ikinci rivayetinde ise Abdülmelik döneminde tercümenin gerçekleştiğini söyleyenlerin olduğunu belirtir. Bu dönemde Sercûn b. Mansur'un Abdülmelik'in buyurduğu bir işi savsaklamasından dolayı halife içerlemiştir. Bu durumu Süleyman'la istişare ettikten sonra Süleyman divanı Rumcadan Arapçaya tercüme edebileceğini söylemiştir. Ardından Abdülmelik ondan divanı tercüme etmesini istemiştir."²⁷² Nedîm'in aktarımlarını ele aldığımızda Şam divanlarının tercümesinde iki farklı rivayet sunması muhtemelen çevirinin uzun bir dönem almasından kaynaklanmaktadır.

İbn Haldûn, Abdülmelik dönemini Müslümanların ilmi gelişiminde önemli bir basamak olarak görmektedir. İbn Haldûn'a göre bu dönemde Müslümanlardan matematik ve yazı alanında yetenekli kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun farkında olan Abdülmelik ve Haccâc Şam ve Irak divanlarını, Yunanca ve Farsçadan Arapçaya tercüme edilmesi emirlerini vermişlerdir.²⁷³

Fuat Sezgin, divanların tercümesini ilk başlatanın Haccâc olduğunu söylemektedir. O, Haccâc'ın tercüme faaliyetini 78 (697) yılında gerçekleştirdiğini düşünmektedir. Suriye'deki divan tercümelerinin ise 81 (700) yılında Abdülmelik'in emri ile gerçekleştiğini zikretmektedir. O, ayrıca bu iki bölgenin haricinde diğer valilerin de ne zaman divanların tercümesini gerçekleştirdiğine dair bilgiler sunmaktadır. Meselâ Mısır'daki divan tercümeleri 87 (705) yılında Abdülmelik'in oğlu Vali Abdullah b.

²⁷¹ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 140-141.

²⁷² Nedîm, *Fihrist*, II/1, 141.

²⁷³ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, I, 303-304.

Abdülmelik tarafından gerçekleştirildiğini aktarır. Son olarak Fuat Sezgin, Horasan bölgesinden bahsetmektedir. O buranın valisinin ismini zikretmeden 124 (742) yılında Halife Hiam b. Abdülmelik zamanında divanın tercümesinin gerçekleştiğini aktarmaktadır.²⁷⁴

E'as isyanının en zirve zamanlarının hicrî 81-82 yıllarında olduğu, E'as'ın h. 81 yılının sonunda Basra'ya girdiği ve h. 82 yılında da Deyrcemim Savaşı'nda mağlup olup kaçtığı nakledilmektedir.²⁷⁵ Bu bilgiler bize divanların tercümesini en erken h. 82 yılında gerçekleştirildiğini göstermektedir. Şayet Ceĥiyr'nin sunmuş olduğu tarihi esas alacak olursak divanların çevirileri para basımından iki yıl sonra h. 78 yılında gereklemitir. Her iki tarihi göz önünde bulundurursak eviri faaliyetinin 78-82 yılları arasında baladığı anlaşılmaktadır.

Faaliyetin ne zaman baladığı problemine ilave olarak İslâm toplumunda sadece gayrimüslim kâtiplerin kendilerini matematik, astronomi ve dil alanlarında eğitmedikleri Müslümanların da zikri geçen ilim dallarında kendilerini geliştirdiklerini söylemek gerekecektir. Nitekim İbn Haldûn da bu duruma vurgu yapmıştır. Ayrıca Yahya ed-Dimek'den bahsederken onun öğrenmiş olduğu ilimleri, Müslümanların da eğitim olarak alabileceklerinden bahsetmiştik. İbn Haldûn'un bu vurgusu dncemizi daha da kuvvetlendirmitir.

Araştırmacı Hitti divanların tercümesini, devleti İslmlatırmanın önemli bir adımı olarak değerlendirmek gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca o, divanda görevli kâtiplerin arasında Arapça bilen gayrimsliimlerin ilerine devam ettiğini de ifade etmektedir.²⁷⁶

Araştırmacı George Saliba divan ktiplerinin bilmesi gereken ilm birikimden bahsetmektedir. Saliba yukarıdaki sunduğumuz rivayetlere atıfta bulunarak, dönemin gelir kurumu görevinde çalışan kâtiplerin kullandığı hesaplama yönteminin karmaşık

²⁷⁴ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I, 3.; Sezgin, Fuat, *GAS*, V, Leiden 1974, s. 21.

²⁷⁵ Taberî (. 310/923), *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Eb Fadl İbrâhim, I-XI, Dâru's-Süveydan, Beyrut 1967, VI, 334-390; Yıldız, Hakkı Dursun, "İbnü'l-E'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DA*, XXI, 32-33; Vecchia Valieri, L., "Ibn al- Ash'ath", *EI* (2nd Edition), III, 715-719.

²⁷⁶ Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 304-305.

aritmetik işlemler olduğunu düşünmektedir.²⁷⁷ O ayrıca bu kişilerin Güneş ve Ay hesaplamalarındaki geçişi doğru sağlanması için temel astronomik bilgilere sahip olması gerektiğini zikretmektedir. Kâtiplerin bu alanlara ilave olarak simya, geometri, felsefe konularına da hâkim olması gerektiğini Arapça kaynaklardan örnekler vererek ifade etmektedir.²⁷⁸

Saliba divanların tercüme edilmesinin sonucu olarak iki temel meseleye değinmiştir. Bu meselelerden ilki gayrimüslim kâtiplerin artık saray ahalisine karşı böbürlenemeyeceklerini vurgulamasıdır. İkinci mesele ise onların yukarıda zikredilen konuları yüzeysel olarak değil de ayrıntılı bir şekilde öğrenmek istedikleri ve bunun için de Grek ve Fars klasik bilimlerini derinlemesine öğrenme gayretinde olduklarını mesela gök bilimi için artık Batlamyus'un *Almagesti*'sini bilmeleri gerektiğini düşündüklerini söylemesidir. O, bunun neticesinde gayrimüslim kâtiplerin saray etrafındaki eski konum ve itibarlarını Abbâsîler döneminde tekrardan kazanacaklarını iddia etmiştir.²⁷⁹

Saliba'nın ileri sürdüğü ikinci görüşü değerlendirecek olursak, gayrimüslim kâtiplerin ve çocuklarının Grek ve Fars klasik bilimlerini derinlemesine nerede öğrendikleri hakkında bilgi sunmadığını söyleyebiliriz. Fakat onun bu görüşünden hareketle Emevîler döneminde Grek ve Fars klasik bilimlerine oldukça yoğun bir ilginin ve bu ilgiye bağlı olarak birçok tercüme faaliyetinin olduğu düşünülebilir.²⁸⁰

Saliba'nın gayrimüslim kâtiplerin divandan atılması ve bu kişilerin de kendilerini geliştirmesi konusunda ileri sürmüş olduğu fikirlerden birçoğu temelsizdir. Saliba, tezini kuvvetlendirmek adına Emevîler'de kâtiplik görevinde bulunup, divanların çevirisinden sonra ayrılan gayrimüslimlerin çocukları ve torunlarının Abbâsîler döneminde saraya tekrar geldiklerine dair sunduğu isimlere baktığımız vakit, bunların birçoğunun babası

²⁷⁷ Saliba, George, *İslâm Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*, çev. Günseli Aksoy, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 69-70.

²⁷⁸ Saliba, *İslâm Bilimi*, s. 69-73; İbn Kuteybe, *Edebü'l-Kâtib*, s. 12 vd.; İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ, fî Mevâsimi'l-Arab*, Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniye, Haydarabad, 1956; el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. Abdülemîr el-A'sem, Dâru'l-Menâhil, Beyrut 2008; İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânînü'd-Devâvîn*, thk. Azîz Süryâl Atiyye, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1991.

²⁷⁹ Saliba, *İslâm Bilimi*, s. 76-85.

²⁸⁰ Saliba, *İslâm Bilimi*, s. 74-77.

veyahut dedesinin Emevîler döneminde kâtiplik vazifesinde bulunmayan kişiler olduğu görülecektir.²⁸¹

Araştırmacı Mustafa Demirci de divanın Arapçaya çevrilmesinin sonucu olarak hem kendi dilini hem de Arapçayı bilen kâtip ve münevver tabakanın ortaya çıktığını söylemektedir.²⁸² Demirci'nin bu görüşüne ilave olarak ileriki zamanlarda farklı bölgelerin divanlarının tercüme edilmeye başlanması ile bu kişilerin sayılarının gün geçtikçe arttığı düşünülebilir.

Abdülmelik döneminde zikretmeyi uygun gördüğümüz bir diğer mesele, Hâlid b. Yezîd'in tercüme faaliyetine katkısı ve kendisine kimlerin mütercimlik yaptığı ile ilgilidir. İlk kaynaklardaki rivayetleri daha iyi anlamak adına önceki meselelerde uyguladığımız gibi kronolojik olarak eserleri zikredeceğiz.

Ele almayı uygun gördüğümüz ilk kişi bize en eski bilgileri sunan Câhız'dır (ö. 255/869). O, Hâlid b. Yezîd'i astroloji (nücûm), tıp ve simya alanlarındaki kitapların tercümesini yaptıran ilk kişi olarak zikretmektedir.²⁸³

İbn Kuteybe (ö. 276/889), Hâlid'in künyesinin Ebû Hâşim olduğunu söylemektedir. Onu belli bir alan zikretmeden çeşitli ilimlerde Kureyş'in en bilgini olarak ifade etmektedir. Ayrıca Hâlid'in şiirler söylediğini de belirtmektedir.²⁸⁴

Belâzürî (ö. 279/892-93), Ebû Hişâm olarak künyelendiğini, şair olduğunu, başta simya ve astroloji olmak üzere diğer ilimlerle de ilgilendiğini nakletmektedir. O, ayrıca Medâinî'den aktardığı bir rivayette de simya'ya olan ilgisinin nedeni hakkında bilgi vermektedir.²⁸⁵

²⁸¹ Saliba, *İslâm Bilimi*, s. 76-85.

²⁸² Demirci, *Beytül Hikme*, s. 19.

²⁸³ Câhız (ö. 255/869), *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I-IV, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kâhire 1949, I, 328.

²⁸⁴ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 179.

²⁸⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, V, 385, 391-392.

Mes'ûdî (ö. 345/956), simya başlığı altında Hâlid b. Yezîd'den de bahsetmekte ondan altın yapımı ile ilgili olduğu düşünülen üç mısra aktarmaktadır.²⁸⁶

Nedîm (ö. 385/995), *Fihrist*'in yedinci bölümünün birinci kısmında tabiat felsefecilerinden ve mantıkçılardan bahseder.²⁸⁷ Bu kısımda bilimsel faaliyetlere dair hikâyeler ele alan Nedîm, anlatılardan birinde, Hâlid'i Emevî ailesinin filozofu (hâkimi) olarak tanıtmakta ve ilimlere ilgi duyduğunu nakletmektedir. Akabinde onun, simyaya ilgi duyduğunu, bundan dolayı da Mısır'da bulunan Yunan felsefesini bilen, fasih Arapça konuşan bir gruba Yunanca ve Kıptice eserlerden Arapçaya tercüme yaptırdığını, bu durumu da İslâm'da bir dilden diğer bir dile yapılan ilk çeviriler olduğunu zikreder.²⁸⁸

Nedîm'in ele almış olduğu hikâyeleri kronolojik sıra ile bize aktardığı düşünülmektedir. Hâlid ile ilgili sunduğu bilgilerin akabinde divanların tercümesini ele almakta burada da kendi kronolojisine göre Farsça divanların tercümesini zikretmektedir. Nedîm bize tarih sunmasa da Eş'as isyanından bahsetmektedir. Bu isyanın 81 (700) yılında başlaması ve divanın muhtemelen bu dönemde veyahut 82 (701) yılında tercüme edildiğini hesaba katarsak Hâlid'in çeviri girişimi Nedîm'e göre bu tarihlerden önce gerçekleşmiştir.

Nedîm, simya alanından bahsederken Hâlid b. Yezîd'e başlık ayırarak, onun simya ile ilgili eski kitapları gün yüzüne çıkardığını ve tıp, astroloji, simya alanlarında da tercüme yaptıran ilk kişi olduğunu aktarmıştır. Nedîm, Hâlid'i ele aldığı başlıkta ayrıca simya ile çok meşgul olmasının nedenini onun simyayı, arkadaşlarını ve kardeşlerini zenginleştirmek, kendisini tanıyan ve kendisinin tanıdığı bir kişinin, halifenin huzurunda bulunmasını istemediği için bu alana vakıf olduğunu nakletmektedir.²⁸⁹

Simya bölümünde Hâlid ile alakalı başlığın son kısmında Nedîm, onun simya alanında birçok kitabının, risalesinin ve şiirinin olduğunu, bunlardan yaklaşık olarak beş yüz varağı gördüğünü vurgulamaktadır. Son olarak da Hâlid'in kitaplarından gördüklerini zikretmektedir. Bunlardan *Kitâbü'l-Harârât*, *Kitâbü's-Sahîfetü'l-Kebîr*, *Kitabü's-*

²⁸⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 204.

²⁸⁷ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 131.

²⁸⁸ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 139.

²⁸⁹ Nedîm, *Fihrist*, II/1, s. 448.

Sahîfetü's-Sağîr, Kitâbü Vasiyyetü ilâ İbnihi fi's-San'a adlı eserlerinin isimlerini zikretmektedir.²⁹⁰

Nedîm ayrıca Medâinî'yi ele aldığı kısımda, Hâlid'in "*Kasîdetü Hâlid b. Yezid fi Mülûk ve'l-Ahdâs*" başlıklı bir şiirinin olduğunu rivayet etmektedir.²⁹¹ Bu bilgidен hareketle Hâlid'in saray çevresindeki tarih ilgisinden kendisinin de istifade ettiği veya dedesi ve babasından kaynaklı olarak tarih ve kralların hayatını öğrenme isteğinin, Hâlid'e de tesir ettiği düşünülebilir.²⁹²

Nedîm'in yukarıda zikrettiği rivayetleri sırası ile yorumlayacak olursak ilk rivayette karşımıza Yunan felsefesine sahip olan ve aynı zamanda fasih Arapça bilen filozoflar çıkmaktadır. Bu kişilerin eğitimini en erken dönem olarak Muâviye zamanında almış olmaları oldukça muhtemeldir. Yunan felsefesine sahip grubun, Arapçayı nereden öğrendiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu kişiler, Müslümanlardan fasih Arapçayı öğrenmiş olabilecekleri gibi aralarında Müslüman olanlar da bulunabilir. Nitekim Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu Esbağ b. Abdülazîz'in aynı dönemde tıp ve astronomi ilmine ilgi duyduğu bilinmektedir.²⁹³ Bu duruma ilave olarak Yunan felsefesine sahip grubun felsefî bilgilerini, Müslümanlardan dil eğitimi görürken en azından sözlü olarak onlara aktarmış olabilir.

Bu kişilerin, tıp, astroloji ve simya alanlarında Yunanca ve Kıpticeden tercümede bulunmuş olmaları, bazı ilimlerin İslâm dünyasına girişinin iyiden iyiye hissedildiğini göstermektedir. Onun için tercüme edilen eserlerin sayısını bilemiyoruz fakat eski eserleri de gün yüzüne çıkartmaya çalışması, Hâlid'e ait oldukça zengin bir kütüphanenin olduğunu düşündürmektedir.

Nedîm bize Hâlid'in oğlu hakkında bilgi aktarmadığından görüşleri açıklayacak net bir çerçeve sunamamaktayız. Fakat Hâlid'in simya ile ilgili oğluna vasiyette bulunması,

²⁹⁰ Nedîm, *Fihrist*, II/1, s. 449.

²⁹¹ Nedîm, *Fihrist*, I/2, s. 321.

²⁹² Hassan, *Studies in al-Kimya*, s. 45.

²⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 241.

oğlunun bu ilimde bilgi sahibi olduğunu ve mezkûr ilmi öğrenmesi adına, oğluna Yunanca ve Kıptice dillerini de öğretmiş olabileceği ileri sürülebilir.

Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070), Hâlid'i tanıtırken kendisinin tıp ve simya ilimlerine vakıf olduğunu ifade etmekte ve onun simya alanında şiir ve risalelerinin bulunduğunu zikretmektedir.²⁹⁴

İbn Asâkir (ö. 571/1176) *Târîhu'd-Dımaşk* adlı eserinde Hâlid b. Yezîd'in rivayetlerine de yer vermiştir. O, Hâlid'in rivayetlerinden birinde Hâlid'e ait bir nakilde kendisinin kitapları çok sevdiğini aktarmaktadır. Ayrıca bir başka rivayette ise onun, İslâmî ilimlerin dışında yabancı ilimlere vakıf olduğu rivayet edilmiştir. Fakat hangi alanlar olduğu zikredilmemiştir.²⁹⁵

Kıftî (ö. 646/1248), Hâlid b. Yezîd'e özel bir başlık ayırmadan İbn Senbedî hakkında bilgi sunarken değinmiştir. Vezir Ebü'l-Kâsım Cürcânî 435 (1043-1044) senesinde Kahire kütüphanesinin düzenlenmesini istemiştir. Vezirin emri ile kütüphanedeki kitapların fihristi çıkartılmış ve ciltleri yıpranmış olanlar onarılmıştır. Bu işler yapılırken saray ahalisinden bazı kişilerle birlikte İbn Senbedî de orada bulunmuştur. Kütüphaneyi incelerken üzerinde "Bu küre Hâlid b. Velîd b. Muâviye tarafından verildi" yazılı, Batlamyus tarafından yapılan bakır bir küre görmüştür. Ayrıca İbn Senbedî, kürenin bin iki yüz elli yıllık olduğunu belirtmektedir.²⁹⁶ Bu durumda kürenin yaklaşık miladî yüzlü yıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Nedîm'in aktardığı eski simya kitaplarını arama sırasında kendisinin yukarıda verilen rivayetteki gibi değerli eserler ile karşılaşmış olması oldukça muhtemeldir. Ayrıca bu bilgi ile onun sadece eski simya eserlerini değil diğer ilgi alanları olan astroloji, astronomi ve tıp kitaplarını da araştırdığı görülmektedir. Bu küreyi nereye bağışladığı hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber verilmiş olan yerin genel veyahut özel bir kütüphane olması muhtemeldir.

²⁹⁴ Sâid el-Endelüsî, *Kitâbü Tabakâtü'l-Ümem*, thk. Luveys Şeyho, Matba'atü'l-Kasolikiyye li'l-Ebâ el-Yesu'iyin, Beyrut 1912, s. 48.

²⁹⁵ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (ö. 571/1201), *Târîhu Medîneti Dımeşk*, thk. Muhiddin Ebü Saîd el-Ömerî, I-LXXX, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995-2000, XVI, 301-315.

²⁹⁶ Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 584-585

İbn Hallikân (ö. 681/1282), Hâlid'in çeşitli ilim alanlarında Kureyşlilerin en bilgini, simya ve tıp alanlarına da vakıf bir kimse olduğunu belirtmektedir. Hâlid'in ilmî ve zekâsına işaret eden birçok risalesinin bulunduğunu da ifade etmektedir. İbn Hallikân ayrıca Hâlid'in simya ile ilgili üç risalesinin olduğunu, bu risalelerden birisinde Marianus'tan simyayı nasıl öğrendiğine delalet eden bilgiler bulunduğunu ve eserin simya ilmîne işaret eden simgeler ihtiva ettiğini zikretmektedir.²⁹⁷

İbn Haldûn (ö. 808/1406) ise Hâlid b. Yezîd'in ilmî gayreti ve birikimi hakkında sunulan rivayetlere karşı şüpheli davranmaktadır. Ona göre, Hâlid bedevi kültürüne daha yakın olduğundan ilim ve zanaata uzak bir kimsedir. Ayrıca onun döneminde kadîm ilimlerin tercümesi gerçekleştirilmemiştir. Bundan dolayı da Hâlid b. Yezîd adında başka bir kimsenin olabileceği düşünülebilir.²⁹⁸ Bu noktada İbn Haldûn'un oldukça ön yargılı ve göreceli bir biçimde meseleye yaklaştığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen o, umrân teorisiyle ters düştüğü için Hâlid hakkındaki bilgilere itibar etmemektedir.

Araştırmacı Mackensen, geç dönem tarihçisi olan İbn Haldûn'un Emevîlerin ilmî ve entelektüel seviyesini değerlendirirken kendisinden önce yaşayan Abbâsî yazarlarının düşüncelerini benimseyerek Emevî hanedanı ve yöneticilerinin bilgisiz insanlar olduğunu ayrıca bu kişileri ilmi çalışmalarda da aynı seviyede gördüğünden dolayı İbn Haldûn, Hâlid'e de benzer muamelede bulunup onun ilmî davranışlarından şüphe duymuş olduğunu düşünmektedir.²⁹⁹

Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Hâlid b. Yezîd'in tercüme ettirdiği eserleri ve yazdığı yazıları nakletmektedir. Ayrıca o, Hâlid'in Câbir b. Hayyân ile ilmi bağlantısına dair rivayetleri de bize aktarmaktadır. Kâtib Çelebi, Hâlid'in kitaplarının arasında *Firdevsü'l-Hikme* adlı simya alanına ait şiir kitabından bahsetmekte ve eserin 2315 mısradan oluştuğunu söylemektedir. Kâtib Çelebi, ayrıca Cildakî'nin eserlerini zikrederken *el-Misbâh fî İlmi'l Miftâh* adlı onun eserlerinin özeti mahiyetinde bir kitaptan daha

²⁹⁷ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbâs, I-VIII, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1994, II, 224. Bîrûnî (ö. 453/1061 [?])'de onun hakkında bilgiler sunmaktadır. Bkz. Bîrûnî, *el-Âsârü'l Bâkiye*, nşr. C.E. Sachau-F. A. Brockhaus, Leipzig 1878, s. 302.

²⁹⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, I, 696-697.

²⁹⁹ Mackensen, "Arabic Books", s. 53-56.

bahsetmektedir. Bu eserden alıntı yapan Kâtib Çelebi, “Hâlid’in üç binden fazla esere işaret ettiği” vurgusunu yapmaktadır.³⁰⁰ Bu bilgi Hâlid’in derin bir kitap kültürüne vakıf olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kaynakların ardından günümüzdeki araştırmacılardan Hâlid hakkında olumsuz düşüncelere sahip kişilere değineceğiz. İlk olarak ele alacağımız kişi, batılı araştırmacı Julius Ruska’dır. O, Hâlid’in bilimsel faaliyetlerini ve ona atfedilen eserleri efsanevî bir hikâye olarak düşünmektedir. Ruska, Mes‘ûdî ve Nedîm’de Hâlid’in bilimsel faaliyetleri ile alakalı bilgilerin sınırlı olduğunu sonraki dönem âlimleri İbn Hallikân ve Kâtib Çelebi’de ise ayrıntılı bilgi bulunduğunu iddia etmektedir. Ona göre Hâlid muhtemelen bilimsel faaliyetler ile ilgili bazı âlimler görevlendirmiş olabilir fakat ona atfedilen bilimsel bir çalışmanın olmadığını ileri sürmektedir. Ruska, Hâlid’in hocaları olan Marianus ve Stephanos’u da efsanevî bir karakter olarak görmektedir. Genel olarak o, Abbâsî döneminden önceki bilimsel faaliyetlere şüphe ile yaklaşmaktadır.³⁰¹

Hâlid b. Yezîd’in, Krates’in Büyük Kostantin zamanında (m. 324’ten sonra) simya ile ilgili yazmış olduğu Yunanca eseri Arapçaya tercüme ettirdiği söylenmektedir. Lippman’a göre bu eser Yunan simyacıların kitaplarından derlenmiştir. Eserin içerisinde Yunanca adlar bulunmaktadır. Ruska ise bu eseri Yezîd’in tercüme ettirip ettirmediği hususunda şüphe duymaktadır. Ona göre eser Arap dünyasında miladî sekizinci yüzyılın sonunda veyahut dokuzuncu yüzyılın başlarında meşhur olmuştur.³⁰²

³⁰⁰ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Funûn*, nşr. Gustavus Flügel, I-VII, Johnson Reprint Corporation, New York-London 1964, [Arapça Kısım] III, 94-95, 97, 592; IV, 413; V, 87, 280; VI, 53; Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Funûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, I-II, Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut-Lübnan ts. II, 1533. Gustavus neşrinde Cildaki’nin sunmuş olduğu bilgi geçmemektedir. Kılıç, Firdevsü’l-Hikme’nin Halid zamanında çevrildiğinin ifade edildiğini aktarmaktadır. Kılıç, Hâlid’in ilk Müslüman hermetist olarak anıldığını zikretmektedir. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 103, 120. Kılıç, ayrıca Athanasius Kircher’in *Oedipus Aegyptiacus* adlı eserinde, Hâlid’in *Krates* çevirisini kullandığını ve tercümenin içerisinde Hermesten alıntılarının bulunduğu ifade etmektedir. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 91-92.

³⁰¹ Ruska, Julius, “Alchemy in Islâm”, *Islamic Culture*, XI (Haydarabad 1937), s. 30-36; Mackensen, “Arabic Books”, s. 54; Hoyland, *Other Seeing*, s. 233. Hâlid hakkında olumsuz düşüncelere sahip diğer araştırmacılar için bkz. Holmyard, Eric John, *Makers of Chemistry*, Oxford University Press, Oxford 1931, s. 43-49; Thorndike, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, I-VIII, Columbia University Press, New York-London 1923-1958. II, s. 214 vd.

³⁰² Sezgin, *GAS*, IV, s. 56.

George Sarton, Hâlid b. Yezîd'i ele aldığı başlıkta onun Mısır'da yetiştiğini, burada tercüme faaliyetlerinde bulunduğunu ve tıp, astroloji ve simyaya ilgi duyduğu gibi hususlarda Latince çeviriden de etkilenecek Nedîm'de bulunan bilgileri aktarıp ardından bu malumatın masal olduğunu söylemektedir. Bu düşüncesini de desteklemek adına Ruska'nın yukarıda Mes'ûdî'den Kâtib Çelebi zamanına kadar rivayetlerin ayrıntılı hale geldiği iddiasına atıfta bulunmaktadır. Sarton'a göre Hâlid'e birçok simya yazıları atfedilir fakat o, bu yazıların tespitinin zor olduğunu düşünmektedir. Son olarak o, Hâlid döneminden günümüze bir kitabın ulaştığını ve eserin isminin *Books of Crates* olduğunu fakat bu kitabın ona atfedilmesinin mümkün olmadığını ileri sürer.³⁰³

Dimitri Gutas da Hâlid ile alakalı simya, astroloji ve diğer bilimlerdeki Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmesi meselesinin sonradan uydurulduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Emevî döneminde yapılan tercüme günün birlik ihtiyaçların ortaya çıkardığı tesadüfi ve *ad hoc* (geçici, plansız, sadece bir amaca yönelik) tercüme türleridir. Gutas ayrıca bu dönemde tercümelerin çoğunun devlet kayıtları ile ticari dokümanlardan oluştuğunu farz etmekte ve tekrardan belirtileceği üzere, çevirilerin ihtiyaca binaen, yönetici ile halk arasındaki iletişim sorunlarının çözülmesi adına gerçekleştirildiğini iddia etmektedir.³⁰⁴

Fuat Sezgin, Hâlid'in simya ve astroloji kitaplarını tercüme ettirdiğini söylemekte ve onun emri ile çevrilen astrolojik eserlerden birisinin ismini vermektedir. Sezgin, tercüme edilen eserin ismini zikretmeden önce Bîrûnî (5/11. Yüzyılın ilk yarısı) tarafından kullanıldığını ifade etmektedir. Sezgin eserin pseudo* Ptoleme'nin *Meyveler Kitabı* (*Kitabu's-Semere*) adlı eser olduğunu belirtmekte akabinde çeviriyi Abbâsîlerin ilk döneminde yaşayan meşhur astrolog Ebû Ma'sher (171-272/787- 886) döneminin tanınmış astroloji eserlerinden biri olarak zikretmektedir. Fuat Sezgin, bu tercüme kitabın ardından Hâlid'in astroloji ilmiyle ilgilenmiş olduğunun anlaşıldığını vurgulamıştır.³⁰⁵

³⁰³ Sarton, *History of Science*, I, 495. Sarton'un Hâlid hakkındaki bilgilerde Ruska'dan etkilendiği görülmektedir.

³⁰⁴ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 34; Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture*, Routledge, London 1998, s. 24. Gutas, Dimitri, "Tardjama: Translations from Greek and Syriac", *EI* (2'nd Edition), X, 226. Franz Rosenthal'da Hâlid'in tercüme faaliyetinde bulunduğu dair bilgileri inandırıcı bulmamaktadır. Bkz. Rosenthal, Franz, *The Classical Heritage in Islam*, Routledge-Kegan Paul, London 1975, s. 3-4.

* Pseudo: Sahte, Uydurma.

³⁰⁵ Sezgin, *İslâm'da Bilim-Teknik*, I, 4; Sezgin, *İslâm'da Bilim-Teknik*, II, 4-5; Sezgin, *GAS*, VII, 9, 42.

Fuat Sezgin, Apollonius'u ele aldığı kısımda, Hâlid b. Yezîd zamanında *Kitâbu 'l-Esnâm* (ya da *Kitâbu 's-Seb'a*)³⁰⁶ adlı eserin çevrildiğine, metnin içerisindeki ifadelerden hareketle ulaşmıştır.³⁰⁷

Araştırmacı Henry E. Stapleton'a göre Hâlid, simyaya ilgi duymuş ve Marianus'tan bu alanla ilgili bilgiler öğrenmiştir. O, Hâlid'in simya alanındaki tercümelerinin de İslâm dünyasında gerçekleştirilmiş ilk çeviriler olduğunu vurgulamıştır. Stapleton, Câbir b. Hayyân'ın *Kitab er-Râhib* adlı eserinde Marianus ve öğrencisi Hâlid'e atfların olduğunu ifade etmiştir. O, Câfer es-Sâdık'ın Hâlid'in simya eserlerinden istifade ederek imamet anlayışında kullandığını iddia etmektedir. Stapleton ayrıca Câbir'in hocaları arasında bulunan Harbî el-Himyerî'nin Marianus'un öğrencilerinden birisinden simyayı öğrendiğini ifade etmektedir. Son olarak o, Hâlid'in Yezîd b. Abdülmelik'e simya ile alakalı şiir sunmasından dolayı 720 yılına kadar yaşamış olabileceğini ileri sürmektedir.³⁰⁸

Sezgin, Hâlid'in Şam'da yaşadığını, vefatı ile ilgili olarak ihtilafların bulunduğunu ifade etmiştir. O, bazılarının göre 84 (703-704) bazılarının göre ise 90 (708-709) yılında vefat ettiğini, Stapleton ise Hâlid'in *Kitâb fi 's-San'a eş-Şerîfe ve Havâsihâ* adlı eser yazdığını ve bu eserde 101 (719) yılına kayıtlı olduğunu düşünmektedir. Daha sonra bu görüşünü Hâlid'in, Yezîd b. Abdülmelik'e göndermiş olduğu simya ile ilgili şiiri göstererek kuvvetlendirmeye çalışmıştır.³⁰⁹

Hâlid'in hocalarını ele alacak olursak kaynaklarda genelde iki isim geçmektedir. Bunlardan ilki Marianus'tur.³¹⁰ Kendisi Rum kökenli bir rahip olarak anılmakta ve simya ilmini İskenderiye'de öğrendiği aktarılmaktadır.³¹¹

³⁰⁶ Sezgin, *GAS*, IV, 89.

³⁰⁷ Sezgin, *GAS*, IV, 82-83, 89.

³⁰⁸ Stapleton, H. E., "Further Notes on the Arabic Alchemical Manuscripts in the Libraries of India", *Isis*, XXVI/1 (1936), s. 127-131. Câfer es-Sâdık'ın Hermese ait bir eseri tercüme ettiği düşünülmektedir. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 93.

³⁰⁹ Sezgin, *GAS*, IV, 120; Stapleton, "Futher Notes", s. 128, 130.

³¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, II, 224.

³¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, II, 224; Hassan, *al-Kimya*, s. 29-51; Arthur Edward Waite, *Lives of Alchemistical Philosophers*, s. 53-57.

Hâlid'in bir diğere hocası Stephanos'tur. Nedîm hayatı hakkında bilgi sunmadan tabiat felsefesi ve mantık bilimlerinde tercümelerde bulunan kişiler başlığında Stephan'ı ele almıştır. O, bu kişiyi Stephan el-Kadîm olarak tanıtmakta, onun Hâlid'e simya ve diğere ilimlerde tercüme yaptığını aktarmaktadır.³¹² Mackensen, Marianus ve Stephan'ın Hâlid b. Yezîd'in hocası olarak onuncu yüzyılda bilindiğini söylemektedir.³¹³ Ahmad Hassan, Stephan'ın *Kategorileri* tercüme etmiş olabileceğini düşünmektedir.³¹⁴ Nedîm'in mantıkçıları ve tabiat felsefecilerini ele aldığı bölümde Stephan'ı zikretmesi bu düşüncenin uzak ihtimal olmadığını akla getirmektedir. Nitekim Leclerc de Hâlid ile ilgili kendisine ulaşan metinleri göz önünde bulundurarak, onun Aristo mantığı ile ilgili kitapları veya *Organon*'un Arapçaya çevrilmesi için emir vermiş olabileceğini düşünmektedir.³¹⁵

Ahmad Hassan, Stephan'ı İskenderiyeli bir papaz olarak tanıtmaktadır. Ayrıca onun simya, astroloji ve tıp alanlarında Hâlid'e tercüme yaptığını söylemektedir.³¹⁶ Fazıl Halil İbrahim ise Stephan'ın papaz olarak anılamayacağını papaz olan kişinin Musul'da yaşadığını iddia etmektedir. Ayrıca papaz olan kişinin Marianus olduğunu bu kişiler arasında karışıklıklar olabileceğini ileri sürmektedir.³¹⁷

Stephan el-Kadîm ayrıca İskenderiyeli Stephan ile de karıştırılmaktadır. Fakat, bu kişilerin farklı olup olmadığı varsayımını araştırmanın gerekmediğini, bu kişilerin bir olup İskenderiyeli Stephan olarak ele alınabileceğini ayrıca bu kişinin de Heraklius'un müneccimi olduğunu belirtmektedir. Stapleton da onun bu görüşünü desteklemektedir. Leclerc ise bu kişilerin aynı olduğunu düşünmektedir.³¹⁸

³¹² Nedîm, *Fihrist*, II/1, 144.

³¹³ Mackensen, "Supplementary", s. 155.

³¹⁴ Hassan, "Rise of Islamic Science", s. 75.

³¹⁵ Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, I-II, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, I, 148.

³¹⁶ Hassan, "Alchemy, Chemistry and Chemical Technology", s. 44.

³¹⁷ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 99-144.

³¹⁸ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 109.

Robert Hoyland, Stephan el-Kadîm ile İskenderiyeli Stephan'ın aynı kişi olduğunu düşünmekte, İskenderiyeli Stephan ile Hâlid'in kronolojik olarak uyumlu gözükmesi için de Marianus'un uydurulduğunu iddia etmektedir.³¹⁹

Fazıl Halil İbrahim ise bu kişilerin farklı kimseler olduğunu belirtmektedir. O bu görüşünü desteklemek adına Nedîm'i kaynak olarak göstermekte, onun bu kişileri farklı kimseler olarak ele aldığını zikretmektedir. Fazıl Halil İbrahim ayrıca İskenderiyeli Stephan'dan günümüze gelen risalelerde Hâlid b. Yezîd'e işaret edilmediğini sadece Heraklius'a işaretin bulunduğunu söylemektedir. Fazıl Halil İbrahim, Hâlid ile İskenderiyeli Stephan'ın arasında belirgin bir zaman aralığının olduğunu belirtmektedir. Son olarak o, Nedîm'in kesin olarak Stephan el-Kadîm'i Hâlid için tercüme yapan kişi olarak aktarıp, diğerlerinden ayırmasını göz önünde bulundurarak, Stephan el-Kadîm ile İskenderiyeli Stephan'ın farklı kimseler olduğunu belirtmiştir.³²⁰

Ruska ise Stephan el-Kadîm'in mevcudiyetini inkâr etmekte, İskenderiyeli Stephan'ın İslâm topraklarında yaşamadığını ifade etmektedir.³²¹ Ayrıca o, bu kişinin Hâlid b. Yezîd'den uzun bir zaman önce öldüğünü düşünmektedir.³²²

Fuat Sezgin, Hâlid ile ilgili on dört el yazması eser zikretse de sadece on tanesinin ismini vermektedir. Onun ismini zikrettiği eserler şunlardır:

- 1) *Divânü'n-Nücûm ve Firdevsü'l-Hikme*: Hâlid'in Simya ile ilgili yazmış olduğu şiirlerin bir araya getirildiği derleme bir eserdir.
- 2) *Risâle fi's-San'a*
- 3) *Simya ile alakalı bir kaside*
- 4) *Manzûm fi'l-Kimiyâ*
- 5) *el-Kasâid fi'l-Kimiyâ*
- 6) *Oğluna vasiyeti*
- 7) *el-Kavl el-Müfîd fi's-San'â el-Îlâhiyye*

³¹⁹ Hoyland, *Other Seeing*, s. 232.

³²⁰ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 109-110; Cevâd Ali, "el-Bahsü'l-İlmî İnde'l-Arab el-Muslimîn", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmî el-İrâkî*, VII (1960), s. 125-174, s. 135.

³²¹ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 109.

³²² Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 109; Sezgin, *GAS*, IV, s. 108.

- 8) *Kitâb el-Ustukus*
- 9) *el-Kaside el-Kimiyâ' iye*
- 10) *Mesâil*³²³

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz bilgilerin yanı sıra, ona ait olduğu düşünülen kütüphane hakkında araştırmacıların zikrettikleri savlara da değineceğiz. Araştırmacılar, Hâlid b. Yezîd'in bir kütüphane oluşturmadığını, dedesinin kurmuş olduğu kütüphaneyi devraldığını ve onu zenginleştirdiğini düşünmektedirler.³²⁴ Yukarıda kendisi hakkında sunmuş olduğumuz malumattan onun derin bir kitap kültürüne vakıf olduğu ve ilme meraklı bir kimse olduğunu göz önünde bulundurursak Hâlid'in, dedesinden devralıp devralmadığını bilemediğimiz bir kütüphanesinin olduğunu düşünmekteyiz.³²⁵ Hâlid'in saray çevresinden uzak olduğu dönemleri düşünürsek, kendi kurmuş olduğu şahsî bir kütüphanesinin olması daha makul görünmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere ilave olarak mezkûr dönemde Müslümanların tercüme faaliyetine katkısının olup olmadığı hususunu da ele almak yerinde olacaktır. İlk olarak kaynaklarda zikri geçen kimse Abdullah b. Amr b. el-Âs'tır. Kendisini vefat tarihinden (ö. 65/684-85) dolayı burada zikretmeyi uygun gördük. İbn Hacer el-Askalânî, Abdullah'ın Tevratı okuyabildiğini aktarmaktadır. İbn Sa'd ise bu kişi hakkında önemli bir bilgi olarak Şureyk'in yaşadığı bir durumu nakletmektedir. Şureyk, Abdullah'ı Süryânîce yazılı bir eseri okurken gördüğünü zikretmiştir.³²⁶ Fakat Abdullah'ın Süryânîceyi nerede öğrendiği aktarılmamaktadır.

İlk İslâm fetihlerinde Yermûk Savaşı'ndan sonra Müslümanlar iki deve yükü kitap ele geçirmişlerdir. Bu kitapların farklı dine mensup kişilere ait olduğu ve arasında hukukî bilgiler içeren eserlerin de bulunduğu rivayet edilmektedir. Abdullah'ın bu eserleri orada bulunan kişilere genel mahiyetini sunacak şekilde aktardığı zikredilmektedir. Bu aktarımları kendisinin zevk alarak yaptığı da belirtilmektedir. Abdullah'ın Süryânîce

³²³ Sezgin, *GAS*, IV, 125-126.

³²⁴ Erünsal, İsmail E., *Orta çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 328; Wilkins, "Islamic Library", s. 298-299.

³²⁵ Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü 'ş-Şâm*, Mektebetü'n-Nürî, I-VI, Dimaşk 1983, VI, 184.

³²⁶ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1969, s. 190.

bildiğini göz önünde bulundurursak, eserlerin Süryânîce olması muhtemeldir.³²⁷ Şayet Abdullah savaş zamanında Süryânîceyi biliyorsa bu dili Medine döneminde öğrenmiş olmalıdır. Şu anki bilgilerimiz çerçevesinde bu duruma açıklık getirmek mümkün görünmemektedir.

Abdullah'ın simya ve astroloji ilimlerinden de hoşlandığı ve Müslüman olup olmadığı şüpheli olan ve hadis âlimleri tarafından güvenilirliği tartışılan, Kâ'b el-Ahbâr'dan bu ilimleri öğrendiği zikredilir.³²⁸ Biz kendisinin Mısır'da yaşamasından dolayı kadîm ilimlere ait bilgileri İskenderiye okuluna mensup kişilerden öğrenmiş olabileceğini de düşünmekteyiz.

Bîrûnî ise *el-Cemâhir* adlı eserinde bu dönemde değerli taşlar ile alakalı bir eserin kaleme alındığını söylemektedir. O, eserde mücevherciliğin inceliklerinin anlatıldığını ve dönemin değerli taşları hakkında fiyatların mevcut olduğunu zikretmektedir. Bîrûnî ayrıca bu bilgileri, eserinde yeri geldiğinde zikredeceğini söylemiştir.³²⁹ Son olarak kendisi bu dönemde kap kaçağın bile değerli taşlardan yapılmaya başlanacak kadar çok mücevherin olduğunu aktarmıştır.³³⁰

Bîrûnî'nin aktarımından hareketle mücevherlerin inceliklerine sahip kişilerin bunu iki yolla öğrenebildikleri anlaşılmaktadır. Bu taşları ilk olarak sözlü ve tecrübî yolla, ikincisi ise yazılı kaynaklara dayanarak öğrenmiş olabilirler. Sadece sözlü ve tecrübî yolla gerçekleşen bir durum ise bunların önceki toplumlardaki değerleri ve tanınma biçimleri bilinmelidir. Bu da sözlü olsa bile bir etkileşimi gerekli kılmaktadır. İkinci durumu göz önünde bulunduracak olursak elde edilecek bilgilerin Süryânîce, Farsça veyahut Yunanca yazılı kaynaklardan öğrenilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda eserlerdeki

³²⁷ Sezgin, Fuat, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 453. Bu bilgiye giriş bölümünde yüzeysel olarak değinilmiştir.

³²⁸ Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşünce*, I, 87. Kâ'b el-Ahbâr'ın m. 551 yıllarında dünyaya geldiği ve yüz yıldan fazla yaşadığı düşünülmektedir. Kendisinin ne zaman Müslüman olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an'ın tefsirinde tevatür kullanmasından dolayı onun güvenilirliği noktasında farklı düşünceler bulunmaktadır. Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Kâ'b el-Ahbâr", *DİA*, XXIV, 1-3.

³²⁹ Bîrûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, çev. Emine Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 66.

³³⁰ Bîrûnî, *Kıymetli Taşlar*, s. 70.

mücevherler ile ilgili incelikli bilgilerin tercüme vasıtasıyla Arapçaya aktarılmış olması gerekmektedir.

Abdülmelik dönemini kelâmî tartışmaların iyice kendini hissettirmeye başladığı bir dönem olarak düşünebiliriz. Buna karşın mantık ve felsefî ilimlerle etkileşim noktası, oldukça muğlaklık arz etmektedir. Bu temel problemi kaynakların bize sunduğu bilgiler ile tercüme faaliyeti merkezli açıklamaya çalışacağız.

Abdülmelik döneminin kelim konusunda ilk temel problemi, Emevî halifeleri nazarında saygın bir konumda bulunmuş olan Ma'bed el-Cühenî'nin fikirleridir. Onun Basralı Hristiyan bir kişiden kader noktasında etkilendiği söylenilmektedir. Bu etkileşim hakkında fazla bir bilgi sunulmamaktadır. İbn Nubâte ise onun Yahudilerden etkilendiğini aktarır.³³¹

Abdülmelik döneminde Mısır valiliğinde bulunan Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu Esbağ b. Abdülazîz'in (ö. 86/705), Belâzürî tarafından nakledilen rivayete göre tıp ve astronomi alanlarına ilgi duymaktadır.³³² Hoyland, Esbağ'ın rahip dostu Benjamin tarafından Hristiyanlıkla alakalı birçok kitap verildiğini ve bunların arasında *Kütübü'l-Kıyâme* adlı eserin bulunduğu ve muhakkikin açıklama yapmaksızın *Kütübü'l-Kimiyâ* olarak bu eseri değiştirdiğini zikretmektedir.³³³ Esbağ'ın ilgi alanlarına baktığımızda, kitabın isminin değiştirilmesinde içeriği ön plana alınmış olabileceği düşünülebilir.

Bu dönemde ele almayı uygun gördüğümüz bir diğer mesele, gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyeti hususudur. Bu dönemdeki tercüme mütercimlerin vefat tarihlerini ön plana alarak kronolojik olarak ele alacağız.

Yusif Efrem, İšo' Bokht'un yedinci yüzyılın sonlarında Rev-Erdeşir metropoliti olduğunu vurguladıktan sonra onun Aristo mantığıyla ilgilendiğini zikretmektedir.³³⁴ Hilmi Ziya

³³¹ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 40. Ma'bed el-Cühenî'nin Emevi halifeleriyle irtibatı bulunmuş olsa da kendisinin Eş'as isyanına katıldığı ayaklanmanın ortadan kaldırılmasından sonra da idam edildiği düşünülmektedir. Ma'bed, Emevîlerin kötü icraatlarını meydana getirirken bu faaliyetlerin Allah'ın kaderiyle ortaya çıktığını söylediği ifade edilmektedir. Bkz. Öz, Mustafa, "Ma'bed el-Cühenî", *DİA*, XXVII, 281-282.

³³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, s. 241.

³³³ Hoyland, *Other Seeing*, s. 235.

³³⁴ Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s.114; Ölüm tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Hoyland, *Other Seeing*, s. 215-209; Rompay, L. Van, "Isho' bokht of Rev Ardashir", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac*

Ülken de bu kişiyi Aristo'nun eserlerini tercüme ve şerh eden kişi olarak tanımlamaktadır.³³⁵ Onun ayrıca Hristiyan hukukunun yanında Roma ve Fars hukukunu bildiği aktarılmaktadır.³³⁶

Abdülmelik döneminde felsefe ile ilgilenen İšo'dnah'da *Mantiğa Giriş* adlı eser kaleme almıştır.³³⁷ Brock, onun mantık üzerine bir eserin olduğunu fakat günümüzde mevcut olmadığını ifade etmektedir.³³⁸

Henanişu (ö. 701), *Birinci Analitikler* üzerine önemli bir açıklama kaleme almıştır.³³⁹ Araştırmacılar bu kişinin eseri ne zaman yazdığı hakkında bilgi sunmamaktadırlar.³⁴⁰ Fakat onun oldukça uzun bir dönem Emevî halifeliğinde yaşadığını göz önünde bulundurursak eserini Emevîler döneminde kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir. Biz kesin bir zaman bulamadığımız için eseri Henanişu'nun vefat ettiği Abdülmelik döneminde zikretmeyi uygun gördük.

Bu dönemde yaşayan önemli Süryânî bilgin olarak kaynaklarda ismini gördüğümüz kişi Urfalı Ya'kûb'tur. Onun bu dönemdeki en önemli davranışı bizim açımızdan da kayda değer olan bir mesele ile ilgili cevazıdır. Kendisi piskopos olduğu zamanlarda Müslümanların Hristiyan bilginlerden eğitim alabileceklerine cevaz veren bir görüş ileri sürmüştür.³⁴¹

Heritage, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 216. Rompay, madde başlığında parantez içinde onun sekizinci asrın son çeyreğinde vefat ettiğini aktarmaktadır.

³³⁵ Ülken, *Uyanış Devri*, s. 44; King, *Earliest Syriac Translation*, s. 21.

³³⁶ Rompay, "Isho'bokht", s. 216.

³³⁷ Yusif, Efrem, *Süryani Filozoflar*, s.114.

³³⁸ Brock, S. P., "Isho'dnah", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 217. Brock madde başlığında, parantez içerisinde onun dokuzuncu yüzyılda öldüğünü yazmaktadır.

³³⁹ Peters, F. E., *Aristoteles Arabus: The Oriental Translation and Commentaries on the Aristotelian Corpus*, Brill, Leiden, 1968, s. 15; Rompay, L. Van, "Henanisho' I", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 194-195; O'leary, *How Greek Science*, s. 71.

³⁴⁰ Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s.113-114; O'leary, *How Greek Science*, s. 51; Peters, *Aristoteles Arabus*, s. 15; Doru, *Süryaniler*, s. 26-27.

³⁴¹ De Boer, *İslâm'da Felsefe*, s. 14; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 439.

Ya'kûb'un bu dönemde tercümede bulunduğu ilk eser ise üçüncü Kartaca Konsili'nde oluşturulan kanunlardır. Aziz Mor Cyprianus döneminde yetmiş sekiz psikoposun katıldığı üçüncü Kartaca Konsili kanunları Paul Lagarde tarafından Latince olarak kaleme alınmıştır. Daha sonraları Yunancaya tercüme edilen eser, Urfalı Ya'kûb tarafından 687 yılında Yunancadan Süryânîceye çevrilmiştir.³⁴² Bu çevirinin yanında Ya'kûb, yedinci yüzyılın sonlarına doğru Kayseriyeli Eusebius'un Vakayinamelerini de Süryânîceye tercüme etmiştir.³⁴³

Batılı araştırmacılardan Alain de Libera, Ya'kûb'un miladî 700 yılına yakın *Encheirition* adlı eser kaleme aldığını zikretmektedir.³⁴⁴ Libera, eserin içeriğine dair bizlere bilgiler sunmakta, yapıtın muhtevasında pagan terimlerinin bir derlemesi olduğunu zikretmektedir. Kavramlara baktığımız vakit bunların tabiat, cevher, tür, hipostaz terimlerinden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca eserde Yunanca Ousia (-öz- bu kavramı Aristo'nun *Kategorilerde* açıkladığı gibi tarif etmektedir.³⁴⁵) ve Süryânîce İtûtâ terimlerini inceleyerek varlık ve tanrı kavramlarının benzerliğini araştırmaya çalışmıştır.³⁴⁶

Abdülmelik döneminde Urfalı Ya'kûb'un tercüme ettiği bir diğer eser Antakyalı Severe'nin vaazlarıdır.³⁴⁷ Eser Süryânîceye ilk olarak Kaluniki Metropoliti Pavlus tarafından çevrilmeye başlanmış fakat tamamlanamamıştır. Çevirinin 701 yılında Ya'kûb tarafından tamamlandığı söylenmektedir.³⁴⁸ Bunun yanında onun bir diğer çevirisi ise

³⁴² İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 133. İgnatius Efrem, Urfalı Yakup'u ele aldığı kısımda, Mor Kıprianus zamanında toplanan Kartaca Sensidonu kanunları ile 687 yılında toplanan üç Evrensel Sensinode ait kanunların tercümesini yaptığını aktarmaktadır. Bkz. İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 314.

³⁴³ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 133, 314.

³⁴⁴ Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, trc. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 107-108; Wright, *Syriac Literature*, s. 150; King, *Earliest Syriac Translation*, s. 19.

³⁴⁵ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 19; Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s. 105.

³⁴⁶ Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, s. 108; Doru, *Süryaniler*, s. 75; Salvesen, A. G., "Ya'qub of Edessa", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 432-433.

³⁴⁷ Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s. 104; İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 314.

³⁴⁸ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 314.

Krallar Kitabı'dır. Eserin 705 yılında tercüme edildiğini vurgulayan İgnatius Efrem, kitabın Süryânîce ve Grekçe çevirilerden yorumlandığını söylemektedir.³⁴⁹

Ya'kûb, 705 yılında *Eski Ahit* metnini inceleyip *Peshitta* tercümesini gözden geçirmiştir.³⁵⁰ O ayrıca *Eski Ahit* kitaplarını bölümlere ayırmış ve bölümlere bir giriş eklemiştir.³⁵¹ Ya'kûb, ilave olarak Süryânîce ve Grekçe metinlerdeki farkların anlaşılmasını çözmek adına sözcüklerin doğru telaffuzunu sağlamak için notlar ilave etmiştir.³⁵²

Gayrimüslimler arasında zikretmeyi uygun gördüğümüz bir diğer kişi Arapların Georges'udur. Araştırmacılar onun Yunancadan Süryânîceye çevirilerinin olduğunu zikretmektedirler.³⁵³ George'un hayatına değinecek olursak kendisinin Beledli Athanase'nin öğrencisi olduğu ve Hristiyan Araplarından olduğu ifade edilmektedir.³⁵⁴ Ona Arapların Georges'u denmesinin nedeni olarak Kûfe'de Arapların arasında piskopos olarak görev yapmış olması gösterilmektedir.³⁵⁵

Georges, yedinci yüzyılın sonuna doğru içerisinde astronomi bilgilerine de yer verdiği bir risale kaleme almıştır.³⁵⁶ Ayrıca onun takvim ile alakalı bir şiir inşa ettiği de zikredilmektedir. Fakat araştırmacılar şiirin ne zaman oluşturulduğuna dair bir bilgi

³⁴⁹ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 311.

³⁵⁰ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 310. Yakub'un, Testament of our Lord Jesus Christ'i tercüme ettiği düşünülmektedir. Bkz. Brock, S. P., "Apocalypses", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 25-27. s. 26; Brock, S. P., "Testament of our Lord Jesus Christ", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 399.

³⁵¹ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 63.

³⁵² İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 63, 310.

³⁵³ Griffith, "Mansûr Family", s. 44.

³⁵⁴ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 44; Cebbâr, Ahmed, *İslâm Bilim Tarihi*, çev. Fevzi Lütüfî Topaçoğlu, Küre Yayınları, İstanbul 2016, s. 92.

³⁵⁵ Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 30.

³⁵⁶ Yusuf, Efrem, *Süryani Filozoflar*, s. 101.

sunmamışlardır. ³⁵⁷ Tahminlerimize göre Georges'in ilmî hayatına başladığı dönem Emevî devridir. Yaklaşık yirmi yıl boyunca halife olarak kalan Abdülmelik döneminde bu eseri kaleme almış olması muhtemel görünmektedir.³⁵⁸

Georges, Aristo mantığını tercüme ve şerh eden kişi olarak bilinmektedir.³⁵⁹ Kendisinin *Organon*'un tamamını Süryânîceye çevirdiği ifade edilmektedir.³⁶⁰ Peter Adamson bu kişinin *İsagoge*'yi de tercüme ettiğini söylemektedir.³⁶¹ Ayrıca onun *Kategoriler*, *Hermeneutica* ve *Analitica Priora*'ya giriş ve şerhler kaleme aldığı belirtilmektedir.³⁶² Renan, bu şerhleri Süryânîce olarak kaleme alınmış en ayrıntılı açıklamalar şeklinde düşünmekte ve oldukça değerli bulmaktadır.³⁶³ Onun tercüme etmiş olduğu *Kategoriler* 1933 yılında Giuseppe Furlani tarafından düzenlenip yayımlanmıştır.³⁶⁴

2.5. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715)

Velîd döneminde ilk temel mesele olarak, İslâm topraklarındaki ilk hastanenin kimin tarafından kurulmuş olduğu problemi ele alınacaktır. İkinci temel mesele, divanların tercümesinin devam edip etmediği, üçüncü ve son olarak da Müslüman ve gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetine katkısı olup olmadığı hususu incelenecektir.

Velîd döneminde, devlet destekli bir hastanenin kurulduğunu düşünen araştırmacılar çoğunluktadır.³⁶⁵ Fakat hastanenin kavramsal olarak kullanımı geç bir dönemde karşımıza çıkar. Emevîler döneminde sağlık hizmetinin verildiği yerler bulunmaktadır. Fakat bu

³⁵⁷ Satron, *History of Science*, I, 489, 493. Sarton, astronomi bilgilerinin de bulunduğu eseri kast etmiş olabilir. Bkz. Yusif, Efrem, *Süryani Filozoflar*, s. 101.

³⁵⁸ Griffith, "Mansur Family", s. 44.

³⁵⁹ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s.44.

³⁶⁰ Ebied, "Syrian Impact", s. 499; O'leary, *İslâm Düşüncesi*, s. 38; Satron, *History of Science*, I, 488; İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 177, 325-326.

³⁶¹ Adamson, Peter, *İslâm Felsefesine Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul 2008, s. 22.

³⁶² O'leary, *İslâm Düşüncesi*, s. 38; İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 177, 325-326.

³⁶³ Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi*, s. 30; Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s. 101; İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 177, 325-326.

³⁶⁴ King, *Earliest Syriac Translation*, s. 22.

³⁶⁵ Ahmed İsa, *Târîhu 'l-Bimâristânât*, s. 10, 203.

dönemde cüzzamlıların tecrid edilmesi adına inşa edilmiş yapıyı hastane olarak tanımlamak imkân dâhilinde görünmemektedir.³⁶⁶

Velid döneminde, hastanenin kurulması meselesinin yanında değinilmesi gereken bir diğer husus halife ve valilerin etrafında bulunan tabiblerdir. Velid'in hastalandığı vakit Musa b. Nusayr, yanında Rum asıllı bir doktor getirmiştir. Onlar halifenin yanına geldiğinde, Abdülazîz b. Mervân'ın da doktorluğunu yapmış olan İskenderiye Okulu'nda okumuş bir tabib (muhtemelen İbn Ebcer) de onun tedavisi ile meşgul olmaktadır.³⁶⁷ Bu durum, tabiblerin ihyaç anında üst düzey kişilerin yanında bulduklarını göstermektedir.

Divan tercümelerinin Velid dönemindeki durumuna değinecek olursak, Nedîm'in Şam'da divan tercümelerinin Velid ile başladığı rivayeti önceki bölümde ele alınmıştı. Rivayete tekrar göz atacak olursak Şam'daki divanların Arapçaya çevrilmesi faaliyetinin bu dönemde de devam ettiğini düşünebiliriz.³⁶⁸

Velid, astronomi ile alakalı önemli bir belgeye sahip olan Kusayr Amrâ Sarayı'nı 711-715 yılları arasında inşa ettirmiştir. Bu sarayın hamam kısmında, gökyüzünün haritasını gösteren bir fresk bulunmaktadır.³⁶⁹ Bu haritada yaklaşık olarak 400 yıldız, takımyıldızları ve burçlar kuşağının (Zodyak) koordinatları verilmiştir.³⁷⁰ Fuat Sezgin, harita ile ilgili olarak, onu oluşturan kişilerin gerekli durumlarda halifelere açıklamalarda bulunmaları adına tasvirin inşa edildiğini düşünmektedir.³⁷¹ Ayrıca sarayın inşasındaki tasvirlerin oluşumunda, astroloğun bulunması ya da astronomi kitabındaki bir çizimin tasvir edilmiş olması muhtemeldir.

Ele aldığımız dönemde, saray kütüphanesinde gelişme olduğunu düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Onlar Velid'in kütüphaneyi teşkilatlandırdığını ve bir kütüphaneci ile bir müstensih atadığını ileri sürmektedir. Araştırmacılar ayrıca kütüphanecinin (sâhibü'l-

³⁶⁶ Geniş bir bilgi ve rivayetlerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Öztürk, Levent, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 61-106.

³⁶⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 92; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 561.

³⁶⁸ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 141.

³⁶⁹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, 3.

³⁷⁰ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, 3; Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 114.

³⁷¹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, 3-4; Sezgin, Fuat, *GAS*, Bill, VI, Leiden 1978, s. 11- 12.

mesâhif) isminin Sa'd olduğunu ve onun günümüze ulaşan ilk Müslüman kütüphaneci olduğunu aktarmaktadırlar.³⁷²

Velîd döneminde ele alacağımız bir diğer mesele, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetlerine katkısıdır. İlk olarak bahsetmeyi uygun gördüğümüz kişi Haccâc'ın doktoru olan Teyâzuk'tur. Onun bu dönemde vefat etmesinden dolayı eserlerini burada zikredeceğiz.³⁷³

Teyâzuk'un oğlu için kaleme aldığı *Künnâşü Kebir*'i ile *Kitâbü İdâli'l-Edviye* adlı eserleri vardır. *Edviye* adlı eseri diğerlerine nazaran daha çok bilinmekteydi. Eserde döneminin birçok ilacı hakkında bilgiler sunulmaktadır. İlaçların nasıl yapıldığı ve etkilerinin neler olduğundan başlayarak nasıl korunup, kullanılacağına dair ilaçlarla ilgili birçok noktaya açıklık getirilmektedir.³⁷⁴

Teyâzuk'un humma hastalığı hakkında uzman olduğu söylenilmektedir. Onun bu alandaki görüşlerini kullananlar da olmuştur. Nitekim Sabit b. Kurre bunlardan birisidir. O, eserinde Teyâzuk'un humma hastalığının tedavisi ile ilgili görüşlerinden istifade etmiştir.³⁷⁵ İbn Ebû Üsaybia da *Uyûnü'l-Enbâ* adlı eserinde Teyâzuk'u ele aldığı kısımda onu Galen ve Hipokrat'ın tıbbî görüşlerini bilen bir kimse olarak tanıtmaktadır.³⁷⁶

Teyâzuk'un yukarıdaki ismi geçen eserlerinden başka *Kasîde fî Hıfzı's-Sıhha ve el-Füsû'l fi't-Tıb* adlı eserleri bulunduğu zikredilmektedir. *Kasîde* adlı eserini İbn Sînâ Farsça'ya

³⁷² Wilkins, *İslâmic Libraries*, s. 299; Erünsal, *Kitap ve Kütüphane*, s. 328.

³⁷³ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 50. Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü Musannifî'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, I-IV, Beyrut 1993, I, 463. Haccac kendisine sağlıklı kalması için öğütte bulunmasını istemiş, Teyâzuk da Haccac'a bu konu hakkında genç kadınla evlenmesini, pişmiş et yemesini, yemeğini yerken iyice çiğnemesini tavsiye etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, III, 270.

³⁷⁴ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 181; Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 151; Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2004, s. 89; Aycan, *Emevîlerde Bilim*, 71. Bazı araştırmacılar *İdâli'l-Edviye*'nin Râzî'nin *el-Hâvi* adlı eserinde birçok kez kullanıldığını iddia etmektedir. Bkz. Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 51. Râzî'nin kullandığı kaynaklar için bkz. Kahl, Oliver, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Brill, Leiden 2015.

³⁷⁵ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 51-52.

³⁷⁶ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 179.

tercüme etmiştir.³⁷⁷ *el-Füsûl* adlı eserin ise Paris kütüphanesinde bir mecmuanın içinde bulunduğu söylenilmektedir.³⁷⁸

Bu dönemde ele alınan bir diğer mesele ise gayrimüslimlerin tercüme faaliyetine katkısıdır. Velîd döneminde ele almayı uygun gördüğümüz ilk kişi Urfalı Ya'kûb'tur. Bu dönemde kendisinin *İlk Neden* adlı eser kaleme aldığı söylenilmekte, kitabın felsefî bir eser olduğu ve *Hexaameron* (Altı Gün) adlı esere giriş mahiyetinde yazıldığı zikredilmektedir.³⁷⁹ Akabinde ise o vefatına yakın *Hexaameron*'u kaleme almıştır.³⁸⁰ Fakat eseri tamamlayamadan vefat etmiş yerine onun yakın arkadaşı olan Georges tamamlamıştır.³⁸¹

Hexaameron, yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler arasında “dört temel unsur, fizikî ve beşerî coğrafya, güneş ve yıldızlar” zikredilmektedir.³⁸² Coğrafya ile ilgili sunduğu bilgilerin Ptolemy'den alındığı söylenilmektedir.³⁸³ Ya'kûb'un bu noktada coğrafî bilgileri hocası Sebokht'tan öğrenmiş olabileceği akla gelmektedir.³⁸⁴ Son olarak eserde Aristonun dört element teorisinden ve Philoponus'tan etkilendiğine dair izler bulunmaktadır.³⁸⁵

Velîd döneminde zikretmeyi uygun gördüğümüz bir diğer kişi Georges'tur. O, Atharablı papaz Yuhanna'ya 714 yılında mektup yazmıştır. Mektubun içeriğini aktaran İgnatius Efrem, Georges'in sekiz astronomi sorusuna cevap verdiğini söylemektedir. 716 yılında

³⁷⁷Sezgin, Fuat, *GAS*, III, Leiden 1970, s. 208; Azimu'd-Din Ahmad, Maulavi, *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, IV, The Bengal Secretariat Book Depôt, Calcutta 1910, s. 165.

³⁷⁸ Sezgin, *GAS*, III, 208.

³⁷⁹ İgnatius, Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 175.

³⁸⁰ Sarton, *History of Science*, I, 489, 500-501.

³⁸¹ Wright, *Syriac Literature*, s. 144.

³⁸² Sarton, *History of Science*, I, 501; Yusif Efrem, *Süryani Filozoflar*, s.106.

³⁸³ İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 184. Wilks ise astronomiyi Ptolemy'den aldığını söylemektedir. Bkz. Wilks, Marina, “Jacob of Edessa's Use of Greek Philosophy in His Hexaameron”, *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas Ter Haar Romeny, Brill, Leiden- Boston 2008, s. 223-238.

³⁸⁴ Sarton, *History of Science*, I, 489.

³⁸⁵ Wilks, “Hexaameron”, s. 223-238.

da Georges, Yuhanna'ya, astronomi ile alakalı üç konuda açıklamada bulunduğu bir mektup kaleme almıştır.³⁸⁶ Onun astronomi bilgilerini kullanırken kendisinden önce bu alan ile meşgul olduğu zikredilen Bar Daisan'ın (m. 154-223) ve Ptolemy'nin fikirlerini yansıttığı söylenilmektedir.³⁸⁷

Bîrûnî (ö. 440/1048), Afganistan'da bulunan Gazne şehrinde, eski bir parşömen üzerine kayıtlı ve hicretin 90-100 yılları arasında gözlemlendiği düşünülen, güneş tutulmalarıyla ilgili notlar ve tarihler içeren bir zeylin eklendiği *zîc* bulunduğunu aktarmaktadır.³⁸⁸ Bu zaman aralıklarının Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik veyahut Ömer b. Abdülazîz dönemlerine tekabül ettiği düşünülmektedir. Bîrûnî eserde yukarıdaki bilgilerin dışında, Büst şehrinin enlem derecesine ve ekliptik eğilimine dair bilgilere rastladığını da söylemektedir.³⁸⁹

Vefatından dolayı bu dönemde zikretmeyi uygun gördüğümüz bir diğer kişi Hubeyb b. Abdullah ez-Zübeyr el-Esedî (ö. 93/711) olup eski kitapları okuyabilen bilginlerden olduğu söylenilmektedir.³⁹⁰ Zübeyr b. Bekkâr, onun astroloji ile de ilgilendiğini gösteren bir rivayet aktarmaktadır.³⁹¹ Fuat Sezgin, onun astroloji alanında döneminin meşhur şahısları arasında görüldüğünü ifade etmektedir.³⁹²

Mus'ab ve Zübeyr b. Bekkâr, Hubeyb'in birçok ilme vakıf kimse olduğunu aktarmaktadır.³⁹³ Araştırmacı Fuat Sezgin ise bu aktarımdan hareketle onun birçok eser telif etmiş olabileceğini de düşünmektedir.³⁹⁴

³⁸⁶ Ignatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 327.

³⁸⁷ Pingree, "Greek Influence on Early Islam", s. 34.

³⁸⁸ Sezgin, *İslâm'da Bilim*, I, 4; Sezgin, *İslâm'da Bilim*, II, 4.

³⁸⁹ Sezgin, *İslâm'da Bilim*, I, 4-5; Sezgin, *İslâm'da Bilim*, II, 4; Sezgin, *GAS*, VI, 122.

³⁹⁰ Fuat Sezgin "Karae el-Kütüb" lafzından hareketle bu yoruma gitmiş görünmektedir. Onu ayrıca bu yoruma iten bir diğer sebep ise Ka'b el-Ahbar ile görüşmesi durumu görünmektedir. Bkz. Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebü Kureyş*, I, 62; Sezgin, *Arap- İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 302.

³⁹¹ Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebü Kureyş*, I, 62.

³⁹² Sezgin, *GAS*, VII, 8.

³⁹³ Abdullah ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, s. 240; Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebü Kureyş*, I, 62.

³⁹⁴ Sezgin, *Arap- İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 302.

2.6. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân (99-101/717-720)

Ömer b. Abdülazîz döneminde ilk olarak Mâserceveyh'in tercüme ettiği *Künnâş*'ın umuma açık hale getirilmesi hususuna değineceğiz. İkinci olarak İbn Ebcer'in eğitimi ve Ömer b. Abdülazîz ile münasebetlerini araştıracağız. Üçüncü ve son olarak İskenderiye Okulu'nun Harran'a taşınması meselesini ele alacağız.

Mâserceveyh'in *Künnâş*'ı tercüme ettiği hususuna ilk sayfalarda değinmiştik. Bu bölümde ise Ömer'in tercüme edilen *Künnâş* adlı eseri halka sunması hususunu ele alacağız. Bu meseleyi ele almış olan ilk kişi İbn Cülcül'dür. O, Ömer'in saray kütüphanesinde tercüme edilmiş olarak bulduğu tıp eserini önce musallaya koyduğunu söylemektedir. Ardından kırk günlük istiharenin akabinde insanların hizmetine sunduğunu aktarmaktadır.³⁹⁵ Ömer b. Abdülazîz'in kardeşi olan Esbağ tıp ile ilgilenmekteydi. Muhtemelen Ömer onun vasıtası ile *Künnâş*'ın mahiyetini bilmekteydi. Bundan dolayı diğer eserleri değil de bu eseri halka sunması makul görünmektedir. Ayrıca çevresindeki tabiblerin İskenderiye Okulu'nda eğitim gördüğü göz önünde bulundurulursa bu kişilerin ilmi geleneği aldıkları hocanın Ahron olma ihtimali yüksek görünmektedir. Bundan dolayı diğer müelliflere ait eserlerin değil de bu eserin özel ilgi görmesine vesile olmuştur.

Krenkow, tercüme edilmiş olan *Künnâş*'ın Ömer tarafından halka sunulmasını salgın hastalığa bağlamaktadır. Ona göre bu dönemde salgın hastalık olmuştur. Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz kitabı insanların faydasına sunmuştur. Fakat Krenkow salgın ile ilgili bilgiyi bize sunarken herhangi bir kaynak göstermemiştir.³⁹⁶ Kendisinin Hz. Ömer döneminde yaşanan salgınla karıştırmış olması da muhtemeldir.

Ömer b. Abdülazîz döneminde ele aldığımız bir diğer mesele, İskenderiye Okulu'nun Harran'a taşınması hususudur. Bu meseleyi ele almadan önce Harran'a nakledilmesi ile alakalı kaynaklarda öne çıkan iki kişiden biri olan İbn Ebcer'den bahsedilecektir. İbn Ebcer'in eğitimine dair bilgiler sunulduktan sonra halife ile ilgili münasebetlerine değinilecek ardından okulun taşınması konusu ele alınacaktır.

³⁹⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, s. 61; Sezgin, *İslâmda Bilim ve Teknik*, I, 4; Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, II, 435.

³⁹⁶ Krenkow, F., "Kütüphâne", *İA*, VI, 1126-1128.

İbn Cülcül, eserinde İbn Abhur olarak ele almakta, kendisinin Mervânîler döneminde yaşadığını, bilgin bir doktor olduğunu, halifelik veya valilik dönemi belirtmeksizin Ömer b. Abdülazîz hastalandığında idrarını ona gönderdiğini, onun tababetine güvendiğini zikretmektedir.³⁹⁷ İbn Cülcül onu Hristiyan ve Süryânî olmayan kişiler başlığında ele almıştır.

İbn Ebû Üsaybia, onu Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî olarak isimlendirmektedir. Fakat bu isim Kûfe'de Abbâsîler döneminde yaşamış hadis rivayetleri bulunan aynı zamanda iyi bir hekim olan kişinin adıdır.³⁹⁸ Bundan dolayı o, daha başlıklandırma hatada bulunmuştur. İbn Ebû Üsaybia, ismi ile alakalı başlıklandırmanın ardından onun Bizans döneminde (ilk İslâm fetihlerine yakın) İskenderiye Okulu'nun başında bulunduğunu ve Ömer b. Abdülazîz'in valiliği esnasında onun eli ile Müslüman olduğunu söylemektedir.³⁹⁹

Fuat Sezgin, *GAS* adlı eserinde İbn Ebcer'le alakalı olarak onun Benî Ebcer kabilesine mensup bir doktor olduğunu ve bunların genellikle Kûfe'de aktif olduklarını söylemektedir. O, İbn Ebû Üsaybianın ifadelerinden hareketle bu sonuca gitmiştir. Ayrıca Sezgin, bu kaynağa dayanarak İbn Ebcer'in Bizans döneminde İskenderiye Okulu'nda tabiplik yapmasını muhtemel görmektedir. Sezgin, Abdülmelik'i, İbn Ebcer'in oğlu olabileceğini düşünmekte ve bu kişilerin beraber İskenderiye Okulu'nda görev yapmış olabileceğini ifade etmektedir. Fuat Sezgin, son olarak İbn Hacer el-Askalânî'in *Tehzîb* adlı eserini kaynak göstererek aynı aileye mensup Abdülmelik b. Sa'îd b. Hayyân b. Ebcer el-Kinânî'nin 160 (777) yılında hayatta olduğunu ve bu kişinin tıp alanında uzman bir kimse olduğunu ayrıca hastaları da karşılıksız tedavi ettiğini zikretmektedir.⁴⁰⁰

Fazıl Halil İbrahim, aynı isme benzer iki kişinin olduğunu zikretmektedir. Bu kişilerin isim, cinsiyet ve meslek noktasında birbirlerine benzediğini vurgulamakta ve İbn Ebcer'e

³⁹⁷ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Enbâ*, s. 59. Sâid el-Endelüsî, İbn Cülcül'den farklı, İbn Hıbr olarak zikretmekte ve Ömer hastalandığı zaman idrarını gönderirdi demektedir. Bkz. Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 48.

³⁹⁸ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 29-30.

³⁹⁹ İbn Ebû Üsaybia, *Uyünü'l-Enbâ*, s.171. Bazı araştırmacılar, İbn Ebû Üsaybia'da geçen bir bilgiyi muhtemelen yanlış yorumlayarak Ömer b. Abdülazîz'i Mısır valisi olarak zikretmiş ve bunun akabinde sehven yanlış sonuçlara gitmiştir. Bkz. Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 89; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 183.

⁴⁰⁰ Sezgin, *GAS*, III, 205-206.

benzerlik gösteren kişinin tabakat ve hadis kitaplarında hadisçi ve hekim olduğu, nesebinin benî Ebcer'e dayandığı, Kûfeli ve Arap asıllı olduğu ve h. 161 yılında vefat eden Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî olduğu konusunda aynı düşünceleri zikrettikleri görülmektedir.⁴⁰¹ Sonraki dönemlerde bilim tarihçilerinin isim benzerliğinden dolayı bu kişileri karıştırdığı düşünülmektedir. Son olarak Fazıl Halil İbrahim, her iki kişiyi ayıran farkın Kûfeli hekimi anlatan bütün hadis kitaplarında onu Ömer b. Abdülazîz ile muhabbet ettiklerine dair bir bilgi aktarmamaları ve bu kişinin İskenderiye'de kaldığına dair bir bilgi sunmamaları olarak göstermektedir.⁴⁰²

Hilmi Ziya Ülken ise İbn Ebcer ile alakalı olarak onun İskenderiye Okulu'nda başkanlık yaptığını dair bilgilerin uydurma olduğunu düşünmektedir. Ayrıca ona göre İbn Ebcer, Yunan tıbbına ait bilgileri de Hristiyan hocaların eliyle hazırlanmış olarak bulmuştur.⁴⁰³

İbn Ebû Üsaybia, yukarıdaki bilgilerin ardından Ömer'in halife olduktan (h. 99) sonra İskenderiye Okulu'nu Antakya ve Harran'a taşıdığını nakletmektedir.⁴⁰⁴ Bu okulun taşınmasında İbn Ebcer'in rolü olduğu söylenmektedir.⁴⁰⁵ Fakat İbn Ebû Üsaybia böyle bir bilgi sunmamıştır.

Max Meyerhof, okulun taşınması hususunu Müslümanların İskenderiye'yi fethinden sonra Bizans'la girişilen savaşların akabinde bölgenin kültürel ve ekonomik önemini azalttığına bunun yanında dönemin başkenti Şam'a yakın olan Antakya'nın önemini artırmasına bağlamaktadır. O, bir diğer etken olarak da okulun Kıptîler tarafından fazla destek görmemesine ve Yunanca bilen ilim adamlarının azalmasına bağlamaktadır. Büyük ihtimalle bu kişilerin azalmasındaki etkenlerden biri, Hâlid'in Mısır'dan getirtmiş olduğu İskenderiye Okulu'ndaki bir grup ilim adamından sonra okulun zayıflamaya başlamıştır. Meyerhof, ayrıca Antakya'nın diğer şehirlere nazaran seçilmiş olmasının nedeni olarak da Anadolu'dan Yunanca eserleri kolayca temin edebileceklerinden dolayı

⁴⁰¹ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 32; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 607; İbn Ebû Üsaybia, *Uyünü'l-Enbâ*, s.171; Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 29-30.

⁴⁰² Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 30.

⁴⁰³ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 55.

⁴⁰⁴ İbn Ebû Üsaybia, *Uyünü'l-Enbâ*, s.171.

⁴⁰⁵ Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 183; Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 28-29.

tercih edilmiş olduğunu düşünmektedir. Çünkü o, barış zamanlarında sınır bölgesindeki insanların birbirleri ile bilgi alışverişini kolayca sağlanabileceğini zikretmektedir.⁴⁰⁶

İbn Ebcer'in Belâzürî'de geçen Ra'sû'l-Bağl isimli Ömer b. Abdülazîz'in babası Abdülazîz b. Mevan'ın tabibi olan (aynı zaman da kardeşi Esbağ'ın hocası olması muhtemel) İskenderiye'de eğitim gören bir doktor olduğu aktarılan kişi olması ihtimal dâhilindedir. Kendisi Abdülazîz'in ardından halife Velîd'in sağlık hizmetinde bulunmuştur. Velîd'in vefatından sonra da kronolojik olarak bakıldığında Ömer b. Abdülazîz'in hizmetinde görünmektedir.⁴⁰⁷

Mezkûr dönemde okulun taşınması sebepleri arasında Ömer b. Abdülazîz'in kardeşi ve babasının İskenderiye Okulu ile yakın münasebetleri, tıp alanında mahir İskenderiye Okulunda öğrenim görmüş olan İbn Ebcer'in Ömer b. Abdülazîz'in hizmetinde bulunması, İbn Cücül'e göre Mervânîler döneminde vefat eden İbn Ebcer bu dönemde ölmüş olabilir. Bu durumda halife okuldaki doktorlardan faydalanmak istemiş olabilir. Antakya Okulu'nun bu dönemde varlığını devam ettirip Yunan biliminin merkezî yerlerinden birisi olması, okulun taşınmasındaki etkenler olarak görünmektedir.⁴⁰⁸ Son olarak İskenderiye Okulu'nun Ömer b. Abdülazîz zamanında Antakya'ya taşınmasından sonra Emevîler dönemi boyunca burada kaldığı rivayet edilmiştir.⁴⁰⁹

2.7. Yezîd (II.) b. Abdülmelik (101-105/720-724)

Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği süresince onun yanında Ahmet b. İbrahim adlı muhtemelen Arap olan bir hekimin tabiblik yaptığından bahsedilmektedir.⁴¹⁰ Kendisinin tıp alanında eserlerinin olduğu zikredilmektedir.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Meyerhof, "Mine'l-İskenderiyye ilâ Bağdad", s. 37-73; Meyerhof, "Tranmission of Greek", s. 20-21. Cevâd Ali, "Bahsü'l-İlmî İnde'l-Arab", s. 19; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 57-58.

⁴⁰⁷ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VIII, 92; İbn Cücül, *Tabakâtü'l-Etibbâ*, s. 59; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 48.

⁴⁰⁸ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 27-29; Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşünce*, I, 144; Meyerhof, "Mine'l-İskenderiyye ilâ Bağdad", s. 37-73.

⁴⁰⁹ Mes'ûdî, *Et-Tenbih*, s. 121-122; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, s. 51.

⁴¹⁰ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 55.

⁴¹¹ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 55. Bu kişinin sonraki dönemde yaşayan Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (h.793-873) ile karıştırılmış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Fazıl Halil İbrahim Şatî'nin kaynak göstermediğini belirtmektedir. Bkz. Ahmed İsâ, *Târihu'l-Bîmâristânât*, s. 163.

Yezîd b. Abdülmelik'in kadim bilimler ile ilgili eğitim görüp görmediği bilmiyoruz. Fakat Hâlid b. Yezîd'in kendisine simya alanında şiir göndermesinden onun bu ilme merakının olabileceğini düşünmek mümkündür.⁴¹²

2.8. Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743)

Hişâm b. Abdülmelik döneminde ele almayı uygun gördüğümüz ilk mesele halifenin tercüme faaliyetine desteğinin olup olmadığı hususudur. İkinci mesele olarak divanların tercümelerinin devam edip etmediği meselesi ele alınacaktır. Üçüncü ve son olarak Müslüman ve gayrimüslimlerin tercüme faaliyetleri meselesine değinilecektir.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde ele almayı uygun gördüğümüz ilk mesele yukarıda da işaret ettiğimiz gibi halifenin tercüme faaliyetine katkısının olup olmadığı hususudur. Bu konuda zikretmeyi uygun gördüğümüz ilk sorun, halifenin kâtibi Sâlim'e Aristo'nun mektuplarını tercüme ettirip ettirmediği hususudur.

Nedîm, Sâlim'i ele aldığı kısımda Aristo'nun İskender'e yazdığı mektupları tercüme ettiğini veyahut mektupların ona tercüme edilip ardından Sâlim'in çeviriyi düzelttiğini söylemektedir. Ayrıca Nedîm, Sâlim'in risalelerinin toplamının yüz varaka yakın olduğunu nakletmektedir.⁴¹³ Bunların arasında muhtemelen tercüme edilmiş risaleler de bulunmaktadır.

Araştırmacılar Aristo'nun İskender'e yazmış olduğu mektup hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Bunlar arasında Gutas, çevirinin halifenin ihtiyacı doğrultusunda yapıldığını iddia etmiştir.⁴¹⁴

Fazıl Halil İbrahim ise Sâlim'in Fârisi kökenli olmasından dolayı tercümenin Farsçadan Arapçaya çevrilmiş olabileceğini düşünmektedir.⁴¹⁵ Bazı araştırmacılar, bu mektupların çoğunlukla Grek kaynaklı olduğunu, fakat Fars etkilerinin de bulunduğunu

⁴¹² Mackensen, "Supplementary", s. 153; Stapleton, "Further Notes", s. 128.

⁴¹³ Nedîm, *Fihrist*, I/2, 365.

⁴¹⁴ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 33-34.

⁴¹⁵ Fazıl, *Hâlid b. Yezîd*, s. 49.

zikretmektedir.⁴¹⁶ Bu durumda Emevî bürokrasisinde sadece Roma kültürüne ait izler bulunmamaktadır. Muâviye ile beraber başlayan Fars tarihi ve krallarını öğrenme merakını da hesaba katarsak bürokraside her iki kültürün de mezcedildiği bir ortamın oluştuğu görülecektir.

Araştırmacılar Aristo'nun mektuplarını hikemiyat alanında çevrilmiş eser olarak görmektedir.⁴¹⁷ Son olarak söz konusu Aristo'nun İskender'e yazmış olduğu mektuplar, M. Grignaschi tarafından *Le Museon* dergisinde yayınlamıştır.⁴¹⁸

Sâlim'in *Kitâbü fi's-Siyâseti'l-Âmmiyye* adlı eserinden bahsedilmektedir. Eser, özellikle Horasan'da görülmeye başlanan yönetim aksaklıklarına karşı valiler için kaleme alınmıştır.⁴¹⁹

Hişâm'ın kâtiplerinden bir diğer kişi ise Cebele b. Sâlim'dir.⁴²⁰ Kendisinin bu dönemde Farsçadan Arapçaya tercümelere bulunduğu aktarılmıştır.⁴²¹ Nedîm onunla ilgili olarak *Kitâbü Rüstem ve Esfendiyâz ve Kitâbu Behrâm Şûbîn* adlı eserleri Farsçadan Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.⁴²² Ayrıca Ramazan Şeşen *Behrâm Şûbîn* adlı eserde Türk tarihine dair bilgilerin bulunduğunu söylemektedir.⁴²³

⁴¹⁶ Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", *Orhangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2 (Aralık 2004), s. 1- 21, s. 4; Gutas, Dimitri, "Classical Arabic Wisdom Literature: Nature and Scope", *Journal of the American Oriental Society*, CI/1 (1981), s. 49-86, s. 61.

⁴¹⁷ Gutas, "Classical Arabic Wisdom Literature", s. 61; Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1983, s. 304.

⁴¹⁸ Eser M. Grignaschi tarafından "*Le Roman Epistolaire Classique Conserve dans La Version Arabe de Salim Abul Ala*" adıyla *Le Museon* dergisinin LXXX. sayısında (Louvain 1967), s. 211-253 neşredilmiştir. Ayrıca eserin yazma nüshası Köprülü Kütüphanesi 1608 numarada kayıtlı olup 78b-119a, 127a-138b, 190a-191a sayfaları arasında yer almaktadır.

⁴¹⁹ Eser, bir külliyyat olup içerisinde Aristo'nun Büyük İskender'e mektuplarını barındırmaktadır. Ayrıca içerisinde "Siyâsa" adında Hişâm döneminde tercüme edilmiş bir bölümde bulunmaktadır. Bkz. Latham, J. D., "The Beginnings of Arabic Prose Literature: The Epistolary Genre", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A. F. L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 154- 179; Bosworth, C. E., "Nasihât el-Mulûk", *EI* (2'nd Edition), VII, 985.

⁴²⁰ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 151.

⁴²¹ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 151, 325.

⁴²² Nedîm, *Fihrist*, II/1, 325.

⁴²³ Şeşen, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, I- XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, III, 453-479, s. 458.

Mes‘ûdî (ö. 345/956), İstahr’da bir eser gördüğünü ve içeriğinde Fars kültürüne ait birçok bilginin bulunduğunu, krallarının hayatlarını anlatan bilgilerin yanında Fars siyasetine dair malumatlar ihtiva ettiğini ayrıca Hudâyname, Âyinnâme gibi eserlerde bulunmayan bilgiler barındırdığını aktarmaktadır. O bu bilgilere ilave olarak kitapta Sâsânî krallarından yirmi yedi kişinin resminin bulunduğu da işaret etmekte, bunlardan yirmi beşinin erkeklere, iki tanesinin de kadınlara ait olduğunu aktarmaktadır. Resimlerdeki kralların suretleri ile alakalı olarak, kişinin öldüğü zamanki genç veya yaşlılık hallerinin yanında savaştaki durumlarından tasvirler içerdiğini belirtmektedir. Kitapta ilk Sâsânî kralı olarak Erdeşir, son kral olarak da Yezdicerd b. Şehriyâr ele alınmıştır. Akabinde Mes‘ûdî, eserin, hicrî 113 yılında Sâsânî saray kütüphanesinde bulunduğunu ve Hişâm b. Abdülmelik için Farsçadan Arapçaya tercüme edildiğini nakletmektedir.⁴²⁴

Yukarıdaki bilgilerden hareketle çevrilmiş olan eserler, dönemin ihtiyaçlarından çok, Fars tarihi ve siyasetine ilgiden kaynaklı olarak tercüme edilmiştir. Bu ilginin kısa bir dönem sonra Şuûbiye hareketinin nedenlerinden biri olabileceğini düşünmekteyiz.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde değindiğimiz bir diğer problem divanların tercümelerinin devam edip etmediği hususudur. Nedîm, divanların tercümesi ile alakalı pasajında Şam tercümelerinin bu dönemde başladığına dair bir rivayet aktarmıştır.⁴²⁵ Divanların tercümesinin Abbâsî ihtilaline kadar devam etmesinden dolayı Nedîm bu rivayeti daha sağlıklı bulmuştur. Fakat Ceşiyârî ve Belâzürî’nin aktarımlarından bu rivayetin doğru olmadığı görülecektir. Ancak Nedîm’in zikretmiş olduğu rivayetten hareketle Şam’da divanların tercümesinin devam ettiği akla gelebilir.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde divanların tercümesine başlanan yerin Horasan olduğu görülmektedir. Horasan valiliği Abdülmelik döneminde Irak valiliğine bağlıdır. Irak bölgesinde divanlar Arapçaya tercüme edilmiş olsa da h. 124 senesine kadar Horasan’da divanların Farsça olarak yazımının devam ettiği, kâtiplik görevinde bulunan kişilerin de

⁴²⁴ Mes‘ûdî, *Tenbih*, s. 106; Sezgin, *GAS*, V, 208; Latham, “Beginnings of Arabic Prose Literature”, s. 155; Bosworth, C. E., “The Persian Impact on Arabic Literature”, *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 483-496. s. 489; Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, “The Social Significance of the Shuubiya”, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw- William R. Polk, Princeton University Press, Princeton- New Jersey 1982, s. 62-73, s. 63; Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 161.

⁴²⁵ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 141.

Mecûsî oldukları aktarılmaktadır. Hicrî 124 senesinde Irak valisi Yusuf b. Ömer'in emri ile bu kişiler Horasan divanından alınmış akabinde Horasan'da divanlar Farsçadan Arapçaya nakledilmiştir. Horasan divanının Farsçadan Arapçaya tercüme eden ilk kişi de İshak b. Tulayk'tır.⁴²⁶

Yukarıda da zikredilmiş olduğu üzere divanların tercümesi her bölgede aynı anda başlamayıp değişik zamanlarda çeviri işine girilmişti. Ayrıca devletin yıkımına yakın zamana kadar bu faaliyetin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Hişâm döneminde Aristo ismi kullanılarak pseudo *Kitâb el-Âlem* adlı eser tercüme edilmiştir. Bu eserin içeriği ile ilgili bilgi sunan Sezgin, o dönemde Müslümanların bu eser sayesinde kozmolojik, coğrafi ve meteorolojik bilgileri öğrendiklerini ifade etmektedir.⁴²⁷

Hişâm döneminde astronomi ile alakalı eserlerin yazılmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlerden ilk olarak *Zîc el-Erkand* adlı çalışmayı zikredeceğiz. Mezkûr zîc, Sind bölgesinde bulunan Mansura şehrinde 735 yılında yazılmıştır. Eser Brahmagupta'nın 665 yılında ele aldığı Khandakhâdyaka'dan etkilenerek oluşturulduğu ayrıca içerisinde *Zîcü 'ş-Şehriyâr*' dan bilgilerin de bulunduğu aktarılmaktadır.⁴²⁸

Baloch ise Brahmagupta'nın *Khandakhadyaka* adlı eserinin tercüme edilerek *Zîc el-Erkand* ismini aldığını düşünmektedir.⁴²⁹ O bu iddiasını kanıtlamak adına Bîrûnî'den kesitler sunmakta, ele aldığı bu kısımlarda, dönemin bölgeler ile alakalı isimlendirme üslubu ile ahargana (zaman) hesaplama metodunu kullanırken, bu yöntemin *el-Erkand*

⁴²⁶ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 67.

⁴²⁷ Sezgin, *İslâmda Bilim ve Teknik*'in birinci cildinde pseudo eserin ikinci yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olabileceğini düşünmektedir. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I, 5; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, 4-5; Sezgin, *GAS*, VI, 72.

⁴²⁸ Pingree, "Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 37.

⁴²⁹ Baloch, N. A., "Gurretu'z-Zîcât", çev. Melek Dosay, *Erdem*, XVIII (1990), s. 799- 841, s. 815; Baloch, N. A., "Al-Beruni's Ghurra al-Zijât", *Erdem*, XVIII (1990), s. 749- 799, s. 766.

zîcine ait olduğunu ifade eden bilgiler zikretmektedir.⁴³⁰ Bu bilgilere ilave olarak Pingree, *Erkand'* da Grek bilimine ait bilgilerin bulunmadığını belirtmektedir.⁴³¹

Baloch ayrıca bu dönemde *Brahma-Spûte-Sidhanta'*nın da tercüme edildiğini ve müslümanlar arasında *Sindhind* adıyla anıldığını düşünmektedir.⁴³² O, her iki tercümenin de İbrahim b. Habîb el-Fezârî tarafından tercüme edilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Baloch, ayrıca Me'mûn döneminde bu iki eserin tekrardan gözden geçirilip, çevirilerin daha iyi anlaşılmasına uğraşıldığı ve metnin iyi bir şekilde incelenip önemli kavramlarla birlikte kullanılan metodun kavranmasının sağlandığını belirtmektedir.⁴³³

*Sindhind'*in içeriğinde astronomi ve matematik alanlarına dair bilgilerin yanı sıra trigonometriye ait malumat da bulunmaktadır. Fuat Sezgin bu bilgilerin Mansûr zamanından önce Fars-Sâsânî bilim merkezlerinin erken dönem Müslüman temsilcileri yoluyla ulaşmasını ihtimal dâhilinde görmektedir.⁴³⁴

Bu dönemde ele alındığı söylenen bir başka zîc ise *Zic el-Harkan'*dır. Bu eserin 742 yılında mevcut olduğu düşünülmektedir. Onun İran ve Hint kaynakları kullanılarak kaleme alındığı ifade edilmektedir.⁴³⁵ Bu bilgilere ilave olarak Hişâm döneminde, Sind'de bulunan Fezâr kabilesinden bazı kişilerin, Sanskritçe astronomi eserlerine ilgi gösterdiği düşünülmektedir.⁴³⁶

II. Yezîd zamanında Sind bölgesi valiliğine getirilen Cüneyd el-Mürri (ö. 116/734), Hişâm döneminde de görevine devam etti.⁴³⁷ O, bölgedeki ayaklanmaları ortadan

⁴³⁰ Baloch, "Beruni's Ghurra al-Zijâ", s. 765-768.

⁴³¹ Pingree, "Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 37.

⁴³² Baloch, "Beruni's Ghurra al-Zijâ", s. 765- 766, 769.

⁴³³ Baloch, "Beruni's Ghurra al-Zijâ", s. 769. Baloch, her iki tercüme hakkında, Sachau'nun çevirilerin Mansûr zamanında yapıldığı görüşünü kabul etmeyip yukarıda belirttiğimiz gibi bu kişilerin eserleri daha ayrıntılı bir çalışma için incelediklerini düşünmektedir. Bkz. Baloch, "Beruni's Ghurra al-Zijâ", s. 770.

⁴³⁴ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, III, 130.

⁴³⁵ Pingree, "Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 37.

⁴³⁶ Baloch, "Gurretü'z-Zicât", s. 813.

⁴³⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, "Cüneyd el-Mürri", *DİA*, III,122-123.

kaldırmak adına isyancılar ile iletişime geçme ihtiyacı hissetti, bundan dolayı Bükeyr b. Mâhân'ı resmî tercüman olarak yanına aldı.⁴³⁸

Hişâm döneminde kelam adına önemli gelişmelerden biri olan Gaylan ed-Dımaşkî'nin (ö. yak. 120/738) kader hakkında görüşleri ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴³⁹ Kendisi bu görüşleri Hristiyan bir kimseden almış veyahut saraydaki Hristiyan tesirinden etkilenerek bu düşünceyi benimsemiştir.⁴⁴⁰

Câhız, Gaylan'ın Fars üslubuna dair eserler ile Fârisî krallara ait biyografiler hakkında yazılar kaleme almış olabileceğini düşünmekte, onu bu vukufiyete sahip kimseler arasında zikretmektedir.⁴⁴¹ Nedîm ise Gaylan'ın risalelerinin olduğunu ve bunların toplamının yaklaşık olarak iki bin varaka tekabül ettiğini nakletmektedir. Nedîm, bu bilgilerin ardından onu belagat sahibi kişilerin arasında da zikretmektedir.⁴⁴² Biz Câhız ve Nedîm'in aktarımından hareketle onun Farsçayı bildiğini ve eserlerinden bazılarını Fars kültürünün etkisi ile kaleme aldığını düşünmekteyiz.

Hişâm döneminde ele alacağımız diğer kişi Vehb b. Münebbih'tir. Bu dönemde, onun hakkında alanımız ile alakalı genel malumat sunmaya çalışacağımızdan dolayı ve vefatının bu dönemde olması hasebiyle burada zikretmeyi uygun gördük.⁴⁴³

⁴³⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, VII, 25; Baloch, "Gurretu'z-Zîcât", s. 813; Baloch, "Beruni's Ghurra al-Zijât", s. 763. Cüneyd azledildiği zaman Kûfe'ye giden Bukeyr, Abbasi ihtilalinde aktif rol oynamıştır. Bkz. Sourdel, D., "Bukayr b. Mâhân", *EI* (2'nd Edition), I, 1292-1293.

⁴³⁹ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 244, 301.

⁴⁴⁰ Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 409; C. H., Pellat, "Ghaylan b. Muslim", *EI* (2nd Edition), II, 1026; Mackensen, "Arabic Books", s. 50; Goodman, "Greek İmpact", s. 480. Onun Hristiyan bir kabileye mensup olduğuna dair görüşler vardır. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 244, 301; Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 684.

⁴⁴¹ Câhız, *Beyân*, III, 29; Pellat, "Ghaylan b. Muslim", s. 1026.

⁴⁴² Nedîm, *Fihrist*, I/2, s. 365; Nedîm, *Fihrist*, I/2, 379. Câhız da Gaylan'ın risalelerinin olduğunu zikretmektedir. Bkz. Câhız, *Beyân*, I, 295.

⁴⁴³ Vehb b. Münebbih bu dönemde vefat etse de ölümü hakkında farklı tarihler zikredilmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55), *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru't-Taybe, Riyad 1985, s. 340; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 233; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, VI, 36; Zehebî (ö. 748/1384), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1988, IV, 556-557; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Yayınları, İstanbul 2008, s. 106.

Vehb b. Münebbih'in ilk olarak ilmî kişiliğine değinilecektir. O, kadim tarihe ilgi duyan bunlar arasında da peygamberler tarihi ile İsrâîlî haberlere önem veren bir şahsiyettir.⁴⁴⁴ Vehb, Kur'ân-ı Kerîm'in yanında diğer ilahi kitaplara da vâkıf kimse olarak zikredilmekte, kendisinin yaratılış, peygamberler ve Yahudi tarihine dair bilgileri Tevrat'tan aldığı ifade edilmektedir.⁴⁴⁵ Ayrıca Vehb'in Yunanca, Farsça, Himyerî dili ve Sâmi dillerin birçoğu şeklinde geniş bir dil birikiminin olduğu düşünülmektedir.⁴⁴⁶

Ramazan Şeşen, Vehb ile alakalı olarak kendisinden sonraki birçok tarihçinin onun peygamberler tarihi ve eski Yemen tarihi hakkında sunduğu bilgilerden istifade ettiğini zikretmektedir.⁴⁴⁷

İbn Sa'd (ö. 230/845), Vehb'in gökten inzâl edilmiş olan 92 kitap okuduğunu, bu kitaplardan 72 tanesinin kiliselerde ve insanların ellerinde bulunduğu fakat 20 tanesini ise çok az kişinin bildiğine dair bir rivayet aktarmaktadır. İbn Sa'd farklı bir rivayette ise onun otuz nebiye indirilmiş otuz kitap okuduğunu nakletmektedir.⁴⁴⁸ İbn Kuteybe (ö. 276/889), Vehb'in Allah tarafından gönderilen 72 kitabı okuduğunu rivâyet etmektedir.⁴⁴⁹

Araştırmacı Josef Horovitz, Vehb'in okuduğunu söylediği kutsal kitapların sayısındaki farklılıkları göz önünde bulundurarak bu haberlerin doğrulanmasının mümkün olamayacağını düşünmektedir. Fakat Horovitz, bu rivayetlere dayanarak onun Ehl-i kitap haberlerine dair derin bilgiye sahip olduğunu görmektedir. Bununla birlikte o, Vehb'in

⁴⁴⁴ Khoury, R.G., "Wahb b. Munabbih", *EI* (2nd Edition), XI, 34-35; Lecker, Michael, "Wahb İbn Munabbih", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, I-XXII, Keter Publishing House LTD., Detroit 2007, XX, 596; <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14748-wahb-ibn-munabbih-abu-abd-allah-al-sana-ani-al-dhimari> (29 Nisan 2018).

⁴⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân, I-II, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, II, 114; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 108.

⁴⁴⁶ Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XLII, 608-610, s. 608; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 109; Horovitz, Josef, "Vehb b. Münebbih", *İA*, XIII, 261. Vehb'in halife Velîd'in gönderdiği Yunanca bir levhayı okuduğu hakkında bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 131-132.

⁴⁴⁷ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998, s. 23.

⁴⁴⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, VIII, 102.

⁴⁴⁹ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 233. Zehebî de bu rivayet farklı bir formatta aktarılmıştır. Bkz. Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 549.

söylemleri ile Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarının içeriklerinin de uyum içinde olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Fuat Sezgin, Vehb'in tıpla da ilgilendiğini düşünmektedir. Bunu desteklemek adına *Uyûnü'l-Ahbâr*'da Vehb ile ilgili geçen bilgileri örnek olarak göstermektedir. Bu kitapta Vehb'in, insanın dört temel tabiatından ve insan organlarından bahsettiği görülmektedir.⁴⁵¹

Sezgin ayrıca onun astroloji ile de ilgilendiğini düşünmektedir. O bu görüşünü kuvvetlendirmek için Vehb'in kaleme almış olduğu *Kitâbü'l-Mübtede*' adlı eserin içinde Hz. Musa'nın doğumunda yıldızların konumu hakkında bilgiler aktarmasını delil olarak sunmaktadır.⁴⁵² Bunlara ilaveten astrolojiye dair bir eser de Vehb'e isnad edilmektedir.⁴⁵³

Vehb b. Münebbih'in hikemiyata dair eserler de kaleme aldığı görülmektedir. Bu kitaplardan ilki *Kitâbü'l-Hikmet* adlı risaledir.⁴⁵⁴ İbn Hayr (ö. 575/1179) eseri dört defter (Erbeatü Eczâ') halinde okumuştur.⁴⁵⁵ Araştırmacı Horovitz bu eserin içeriğinde Hristiyan ve Yahudilerden alınmış hikmete dair sözlerin olabileceğini ifade etmektedir.⁴⁵⁶ Vehb'in hikemiyata dair *Hikmet-i Lokman* adlı eseri de İbn Hayr tarafından okunmuş olan kitapların arasında zikredilmektedir.⁴⁵⁷ Ayrıca onun hikemiyat türünden olan *Mev'iza'* adlı eseri de İbn Hayr tarafından okunmuştur.⁴⁵⁸ Bu alanda Vehb'e isnad edilen bir diğer

⁴⁵⁰ Horovitz, Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay- Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 41; Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 261. Horovitz, Vehb'in Tevrat, İncil ve Zebur'a vukûfiyetini göstermek adına başka delillerde sunmaktadır. Bkz. Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 260- 261.

⁴⁵¹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, II, 62.

⁴⁵² Sezgin, *GAS*, III, s. 208; Sezgin, *GAS*, VII, s. 99. Nedîm, *Kitâbü'l-Mübtede*' adlı eseri yanlışlıkla torununa atfetmiştir. Bkz. Nedîm, *Fihrist*, I/2, 295-296.

⁴⁵³ Eserin ona aidiyeti şüpheli gözükmektedir. Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 262; Demir, "Vehb b. Münebbih", s. 609. Blochet, Vehb'e atfedilen bir eserin Hermese ait olduğunu ifade eder. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 91.

⁴⁵⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, IX, 365; Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 350.

⁴⁵⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 364-365. Fuat Sezgin "erbaate ecza" kelimesini dört defter olarak tercüme etmiştir.

⁴⁵⁶ Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 262.

⁴⁵⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 365; Khoury, "Wahb b. Munabbih", s. 35; Gutas, "Classical Arabic Wisdom Literature", s. 55-56. Vehb, Lokman hekimin hikmetinden yaklaşık olarak on bin bab okumuştur. Ayrıca bu hikemi sözler, dönemindeki Arapların belâğatlarında, hutbelerinde ve risalelerinde kullanılmıştır. Bkz. İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 27.

⁴⁵⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 367; Khoury, "Wahb b. Munabbih", s. 35.

eser ise *Kıyasü'l-Enbiyâ'* dir.⁴⁵⁹ Ancak bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-Mübtede'* in *Kıyasü'l-Enbiyâ'* olarak anıldığı ifade edilmektedir.⁴⁶⁰

İbn Hayr'ın Vehb'le ilgili olarak atıfta bulunduğu bir diğer eser *Kitâbü Zebûri Dâvud'* dur.⁴⁶¹ O, Vehb'in bu eseri okuduğunu ve tercüme ettiğini nakletmektedir.⁴⁶² Fuat Sezgin ve Horovitz, eserin günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Mezâmîr Tercemât ez-Zebûr* olabileceğini belirtir.⁴⁶³ Gutas ise eseri hikemiyâta dair eserlerin arasında zikreder.⁴⁶⁴

Vehb'in son olarak Yemen tarihine ait en eski metinlerden biri olan *Kitâbü'l-Mülûki'l-Mütevvece min Himyer ve Ahbârihim ve Kasasihim ve Kubûrihim ve Eş'ârihim* adlı kitabını zikredeceğiz. İbn Hallikân, bu eseri görmüş ve yararlı bulmuştur.⁴⁶⁵ Horovitz, eserin günümüze ulaşmadığını fakat İbn Hişâm'ın *Kitâbu't-Ticân* adlı eserinin girişinde bu kitaptan alıntılar yaptığını aktarmaktadır.⁴⁶⁶ Bununla birlikte Horovitz, onun kadim tarihi ele alırken İncil'den istifade ettiğini, İbraniceden aktardığı isimlerin yanında Süryânîce isimleri de düzenli olarak naklettiğini bildirmektedir.⁴⁶⁷ Norris ise bu kitapta Farsça ve Süryânîce bilgilerin olabileceğini düşünmektedir.⁴⁶⁸

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî* adlı eserinde, Vehb b. Münebbih hakkında Yahyâ b. Maîn'in rivayet ettiği önemli bir bilgi sunmaktadır. Yahyâ'nın bu aktarımında Vehb'in kardeşini kitap satın alması için Şam'a gönderdiği, kardeşinin kitapları satın alıp geriye döndüğü, ardından da Vehb'in kitapları Arapça yorumladığını nakletmektedir.⁴⁶⁹

⁴⁵⁹ Altaş, Eşref, "Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk", *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2016, s. 103-138, s. 108-109.

⁴⁶⁰ Demir, "Vehb b. Münebbih", s. 609.

⁴⁶¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 367; Khoury, "Wahb b. Munabbih", s. 35.

⁴⁶² İbn Hayr, *Fehrese*, s. 367; Horovitz, *İslâm Tarihçiliği*, s. 43; Khoury, "Wahb b. Munabbih", s. 35.

⁴⁶³ Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 262; Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 350.

⁴⁶⁴ Gutas, "Classical Arabic Wisdom Literature", s. 58.

⁴⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 35; Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 349.

⁴⁶⁶ Horovitz, *İslâm Tarihçiliği*, s. 42-43; Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 261.

⁴⁶⁷ Horovitz, "Vehb b. Münebbih", s. 261.

⁴⁶⁸ Norris, "Fables and Legends", s. 385.

⁴⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî*, II, 114.

Vehb'in ilgi alanlarını göz önünde bulundurursak yorumlamadan kastın onun İsrailiyat vd. türdeki eserleri Arapçaya tercüme etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Vehb'in birçok eser kaleme aldığı sadece İsrâiliyâta dair alanla ilgilenmeyip tıp ve astrolojiyle de ilgilenmesi onun entelektüel ilgisini görmemiz açısından önemlidir. Emevîlerin ortalarında Şam'da kitapların satılması oldukça önemlidir. Bu bilgi kâğıdın bu dönemde sınırlı olduğu görüşünün aksine yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bir diğer dikkat çeken husus Vehb'in tıp ve astrolojiye ilgisi olduğu düşüncesini göz önüne alırsak kardeşi tarafından kendisine getirilen kitapların arasında bu iki alana dair eserlerin de olabileceği akla gelmektedir.

Bu dönemde vefat eden bir diğer âlim Hasan-ı Basrî'dir (110/728). Kendisinin yetiştirmiş olduğu talebeler, maniheist düşünceye sahip olduğu düşünülen kişilerle münakaşalarda bulunmuşlardır.⁴⁷⁰ Nitekim Basra'nın kuruluşundan itibaren burada Hintliler ve Farslıların mevcudiyeti, dini tartışmaları ve kültürel etkileşimleri gerekli kılmaktadır.

Hişâm döneminde ölen Süryânî bilginlerden Jhon Stylite'in (ö. 737 veya 738) pek çok alana vakıf olduğu aktarılmakta, bunların arasında da felsefe ve astronomi de bulunmaktadır.⁴⁷¹ Jhon'un bu ilimleri nerede öğrendiği zikredilmemekle birlikte İğnatius Efrem, onun Halep yakınlarında bir manastırda kaldığını ve zamanını ilim ve araştırmayla geçirdiğini aktarmaktadır.⁴⁷²

2.9. Velîd (II.) b. Yezîd (125-126/743-744)

Velîd b. Yezîd dönemi oldukça kısa sürmüştür, bundan dolayı bu döneme dair tespitlerimiz sınırlı kalmıştır. Bu kısımda iki meseleye değinilecektir. Bu meselelerden ilki, Velîd b. Yezîd döneminde halifenin şarkıcı olarak sarayında ağırladığı Yunus el-Kâtib'in tercümede bulunup bulunmadığıdır. Yunus, musiki derslerini İbn Süreyc, Garîd gibi

⁴⁷⁰ Numânu'l-Hak, Seyyid, "Hint ve Fârisî Arkaplan", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, I-III, Açılım Kitap Yayınları, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, I, 81-82. Maniheizm hakkında bkz. Gündüz, Şinasi, "Maniheizm", *DİA*, XXVII, 575-577.

⁴⁷¹ Van Rompay, L., "Yuhanon of Literba", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 445-446, s. 445.

⁴⁷² İğnatius Aphram, *Scattered Pearls*, s. 361.

sanatçılardan almıştır. Kendisi, Fars kökenli olup şarkı kitabı kaleme almıştır.⁴⁷³ Bu eserin Ebü'l-Ferec el-İsfehânî'nin yazdığı *Eğânî* adlı esere örnek teşkil ettiği düşünülmektedir.⁴⁷⁴ Yunus'un aslen Fârisî kökenli olması kendisinin eseri oluştururken Farsça şarkıları da çevirmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Velîd II döneminde ele almayı uygun gördüğümüz ikinci husus, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetine katkısının olup olmadığıdır. Bu dönemde, astroloji ile ilgili bir eser tercüme edilmiştir.⁴⁷⁵ Bu eserin Hermes'e ait *Kitâbü Ardi'l-Miftâh en-Nücûmi'l-Evvel* olduğu zikredilmektedir.⁴⁷⁶ Kitabın günümüzde yazması Milano'da Ambrosian kütüphanesinde bulunmakta, son kısmında da zilkâde 125 (743) yılında tercüme edildiğine dair bir kayıt mevcuttur.⁴⁷⁷ İçeriğinde, yıldızların konumlarına (ahkâmü'n-nücûm) dair bilgilerin olduğu belirtilmektedir. Fakat kim için tercüme edildiği ve çevirenin ismi hakkında bilgi sunulmamaktadır. Araştırmacı Nallino eserin Yunancadan Arapçaya tercüme edildiğini söylemektedir.⁴⁷⁸ Fakat Gutas bu eserin Farsça'dan tercüme edilmiş olabileceğini düşünmektedir.⁴⁷⁹

2.10. Mervân (II.) b. Muhammed b. Mervân (127-132/744-750)

Mervân b. Muhammed, Emevî halifelerinin sonuncusudur. Bu dönem genelde Abbâsî propagandasının son faaliyetleri ve askerî safhanın başlamasıyla bilinir. Biz halifeliğinin

⁴⁷³ Huart, Clement, *A History of Arabic Literature*, D. Appleton and Company, New York 1903, s. 48.

⁴⁷⁴ Huart, *Arabic Literature*, s. 48.

⁴⁷⁵ Nallino, Carlo, *İlmü'l-Felek: Târihuhu İnde'l-Arab fî Kurûni'l-Vustâ*, Mektebetu ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Beyrut 1993, s. 142- 143; Mackensen, "Arabic Books", s. 57; Mackensen, "Supplementary", s. 155; Fârûkî, eserinde Emevîler döneminde tercüme edilen ilk eser olarak düşünse de önceki sayfalarda, Hâlid ile alakalı bilgi sunarken onun astronomiye dair bir çevirisinden bahsetmiştik. Ayrıca Fârûkî, eserin tercümesi ile alakalı bizlere yanlış bir tarih sunmaktadır. Bkz. Fârûkî, İsmail Racî, Luis Lâmia Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999, s. 362; al-Fârûqî, İsmâ'il R., Lois Lamyâ' al-Fârûqî, *The Cultural Atlas of Islam*, Macmillan Publishing Company, New York 1986, s. 332. Sezgin, GAS, VII, 9.

⁴⁷⁶ Nedîm, Fihrist, II/1, 213; Nallino, *İlmü'l-Felek*, s. 142-143; Mackensen, "Arabic Books", s. 57; Mackensen, "Supplementary", s. 155; Sezgin, GAS, VII, 9.

⁴⁷⁷ Nallino, "İlmü'l-Felek", s. 142-143; Mackensen, "Arabic Books", s. 57; Mackensen, "Supplementary", s. 155; Sezgin, GAS, VII, 9.

⁴⁷⁸ Nallino, *İlmü'l-Felek*, s. 142-143; Mackensen, "Arabic Books", s. 57; Mackensen, "Supplementary", s. 155. Mahmut Erol Kılıç, *Kitâbü Ardi'l-Miftâh en-Nücûm*'un Simyaya dair bir eser olduğunu düşünmektedir. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 91

⁴⁷⁹ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 109-110.

bu çalkantılı sürecini ele almadan Emevîlerin yıkılış tarihini göz önüne alarak h. 132 (m. 750) yılına kadar İslâm topraklarında gerçekleştirilen tercüme eserlere ve mütercimlere değineceğiz.

II. Mervân dönemindeki ilk mesele olarak, halifenin tercüme faaliyetine desteğinin olup olmadığı hususu zikredilecektir. İkinci problem olarak Abbâsî dönemi mütercimleri arasında gösterilen İbn Mukaffâ'nın, Emevî döneminde tercüme faaliyetinde bulunup bulunmadığı hususu ele alınacaktır. Üçüncü ve son mesele olarak bu dönemde Müslüman ve gayrimüslim tebaanın tercüme faaliyetine katkısının olup olmadığı hususuna değinilecektir.

II. Mervân'nin Hristiyan inancını dile getiren bazı yazım türlerine karşı yakınlık duyduğu görülmektedir. Bu türlerden biri olan Apokalyps ile alakalı kendisine bir metin takdim edilmiştir. *Enoh Apocalypsi* olarak isimlendirilen metni Sistan psikoposu Kriakus derlemiştir. Kriakus, metni düzenlerken kaynaklarının Yunanca veyahut Süryânîce olması oldukça muhtemeldir. Metin, II. Mervân'ın kendisinden sonra halife olarak oğlunun tahta çıkacağını göstermesi adına kaleme alınmıştır.⁴⁸⁰

II. Mervân ile ilgili bir diğer mesele, sarayda bir astroloğunun olup olmadığı hususudur. Urfalı Theophilus'un askerî astroloji alanında ihtisas sahibi bir kimse olduğu ve II. Merân'ın savaşlarında yanında bulunduğu zikredilmektedir.⁴⁸¹ David Pingree, onun II. Mervân ile Zap Savaşı'nda bulunduğunu ve halifeye astrolog olarak hizmet ettiğini düşünmektedir.⁴⁸²

Theophilus'un Emevîler döneminde tercümeleri bulunmaktadır. Fakat, çevrilmiş olan eserlere net bir tarih verilmediğinden yukarıda kendisinden bahsettiğimiz için burada zikretmeyi uygun gördük. O, sekizinci yüzyılın başlarında Homer'in *Troy'un düşüşü*

⁴⁸⁰ Hoyland, *Seeing Others*, s. 330. Enoh kutsal görülen bir şahsiyettir. Ona atfedilen kitab hakkındaki tartışmalar ve eserin içeriği için bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 31-40. Sprenger, 1856 yılında Arapça *Sâhife-i İdris*'ten kısımlar yayınlamıştır. O, bu kısımların Enoh'un Kitabının Arapça çevirisi olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Kılıç, *Hermes*, s. 124.

⁴⁸¹ Pingree, David, "From Alexandria to Baghdād to Byzantium: The Transmission of Astrology", *International Journal of the Classical Tradition*, VIII (2001), s. 3-37, s. 15; Debie, Muriel, "Christians in the Service of the Chaliph: Through the Looking Glass of Communal Identities", *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. Antoine Borrut, The University of Chicago, USA 2016, s. 53- 71, s. 66.

⁴⁸² Muriel, "Christians in the Service of the Chaliph", s. 66; Pingree, "From Alexandria", s. 14-15.

hakkında kaleme aldığı iki eseri Yunancadan Süryânîceye tercüme etmiştir. Pingree, tarih vermeden onun ayrıca Aristoteles'in *Sophistici Elenchi* ile Galen'in *De Methodo Medendi* adlı eserlerini de çevirdiğini ifade etmektedir. Huneyn b. İshak'ın, Galen'e ait çeviriyi kötü bulduğu aktarılmaktadır.⁴⁸³

II. Mervân'ın kâtiplik görevini yürüten Abdülhamîd el-Kâtib, bu dönemin önde gelen simalarındandır.⁴⁸⁴ Konumuz ile alakalı olarak onun, klasik risâle tarzını geliştirip sanat haline getirdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca onun, Farsça ve Ermeniceyi bildiğinden dolayı risalelerinde her iki dildeki deyimlere ve özdeyişlere yer verdiği aktarılmaktadır.⁴⁸⁵ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde onun Fars üslubuna dair eserler ile Fârisî krallara ait biyografiler hakkında yazılar kaleme almış olabileceğini düşünmektedir.⁴⁸⁶ Nedîm ise risalelerinin toplamının bin varağa yakın olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁷

Abdülhamîd el-Kâtib'in risalelerinde Sâsânî ve Yunan kültürlerinin de etkisinin olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁸⁸ Araştırmacı Şakir Ergin, onun risalelerinin arasında en önemlisinin halife II. Mervân'ın ağzından oğluna yazdığı risale olduğunu düşünmektedir.⁴⁸⁹ Bu risâlede de Yunan kültüründen faydalandığını gösteren izler bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Araştırmacılar, risalenin hikemiyat türünden bir eser olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bundan başka hikemiyat literatürüne dair risalelerinin olduğu söylenilebilir.⁴⁹¹

⁴⁸³ Pingree, "From Alexandria", s. 14.

⁴⁸⁴ Ergin, Şakir, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA*, I, 225; Al-Qâdî, Wadâd, "Abd al-Hamîd b. Yahyâ al-Kâtib", *EI* (3rd Edition), ed. Gudrun Kramer, Brill, Leiden 2009-1, s. 5; Nedîm, *Fihrist*, I/2, 364.

⁴⁸⁵ Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib", s. 225.

⁴⁸⁶ Câhız, *Beyân*, III, 29; Ramazan Şeşen, eserlerinde Câhız'ın düşüncesini yanlış yorumlayarak İbn Mukaffâ'yı, Abdülhamîd'i, Ebû Ubeydullah'ı ve Gaylan'ı tercümelerde bulunmuş olan kişiler arasında zikretmektedir. Bkz. Şeşen, *İslâm Medeniyeti*, s. 85.

⁴⁸⁷ Nedîm, *Fihrist*, I/2, s. 364.

⁴⁸⁸ Inayatullah, S. H., "Abd al-Hamîd b. Yahya b. Sa'd", *EI* (2nd Edition), I, 65- 66; Cachia, P., "Arabic Literature", *EI* (3rd Edition), ed. Marc Gaborieau, Brill, Leiden 2007-1, s. 147-148; Şeşen, *İslâm Medeniyeti*, s. 79.

⁴⁸⁹ Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib", s. 225; Abd al-Hamîd b. Yahya: <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-hamid-b-yahya> (04. 05. 2018).

⁴⁹⁰ Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtib", s. 225; <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-hamid-b-yahya> (04. 05. 2018).

⁴⁹¹ Wadâd, "Abd al-Hamîd", s. 7.

II. Mervân döneminde ele alacağımız bir diğer mesele, İbn Mukaffâ'nın (ö. 139/756-757) Emevîler döneminde eser tercüme edip etmediği hususudur.⁴⁹² Biz Mukaffâ'nın hayatına dair geniş bir incelemede bulunmayacağız, onun sadece bu dönemde eser tercüme edip etmediği hususuna değineceğiz.

İbn Mukaffâ'nın doğumu hakkında net bir bilgi bulunmadığı kendisinin kaynaklarda h. 102 veya 106 (m. 720 ve/veya 724) yıllarında dünyaya geldiği aktarılmaktadır. İbn Mukaffâ Basra'da yetişen bir şahsiyettir. Kendisi, Abdülhamîd el-Kâtîp, Halil b. Ahmed ve İbn Ebû Leylâ'dan dersler almakla birlikte, Arap dili ve edebiyatının yanında Fars, Hint ve Yunan kültürlerine vâkıf bir kimsedir.⁴⁹³ Bu bilgiler onun hayatının önemli bir kısmını Emevîler döneminde geçirdiğini göstermek açısından vurgulanmıştır.

İbn Mukaffâ'nın tercüme ettiği eserlere değinecek olursak Câhîz (ö. 255/869), onun Fars üslubuna dair eserlerle Fârisî krallara ait biyografiler hakkında yazılar kaleme almış olabileceğini düşünmektedir.⁴⁹⁴

En eski tabakât kitaplarından biri sayılan Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde ise İbn Mukaffâ ile ilgili olarak net bir zaman verilmeden Farsçadan çeviride bulunduğu eserleri zikredilmektedir.⁴⁹⁵ Bu kitaplar arsında *Hudâyname*, *Âyinnâme*, *Kelîle ve Dimne*, *Kitâbü Mazdek*, *Kitâbü'l-Tâc fî Sîreti Enûşîrvân* bulunmaktadır.⁴⁹⁶

⁴⁹² İbn Mukaffâ'nın vefat tarihi hakkında problemler bulunmaktadır. Bu problemin temel nedeni, modern araştırmacıların birçoğu tercümelerin Abbâsiler döneminde yapıldığı düşüncesini ön plana çıkarmak için onun eserlerinin hemen hemen hepsini, bu döneme atfetme gayretinden kaynaklanmaktadır. Bu durum onun vefatı noktasında geç bir tarihi alma gereksinimi hissettirmiştir. Bkz. Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffâ", *DİA*, XXI, 130-134, s. 130; Demirci, Mustafa, "Emevîlerden Abbâsilere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, İzmir 2005, s. 117-148; Lahman, J. D. "İbn Muqaffâ' and Early 'Abbasid Prose" *Abbasid Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany, Cambridge University Press, New York 1990, s. 48-77, s. 48.

⁴⁹³ Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ", s. 130.

⁴⁹⁴ Câhîz, *Beyân*, III, 29.

⁴⁹⁵ Nedîm, *Fihrist*, I/2, 368.

⁴⁹⁶ Bu kısımda ayrıca İbn Mukaffânın yazmış olduğu eserlerde tercüme gibi gözükmektedir. Nedîm, *Fihrist*, I/2, 368; Nedîm, *Fihrist*, II/1, 325.

Fihristin sekizinci makalesinde Hint kitaplarının isimlerinin zikredildiği bir pasajda *Kelîle ve Dimne* adlı eserin tercüme ve şerhlerinden bahsedilmektedir.⁴⁹⁷ Ayrıca eseri şiir formatında yazan kişilerin isimleri ve özet haline getirmiş olan kişilerin adları verilmektedir. Özet haline getirenler arasında İbn Mukaffâ'nın da ismi geçmektedir.⁴⁹⁸ Nedîm, ayrıca onunla alakalı olarak Farsçaya tercüme edilmiş olan mantık ve tıp kitaplarını, Arapçaya tercüme eden kişilerden biri olarak aktarmaktadır.⁴⁹⁹

Birçok araştırmacı *Kelîle ve Dimne*'nin kendisinden sonraki yazarları ve Âdab literatürünü önemli bir şekilde etkilediğini düşünmektedir. Bosworth, bunlar arasında İhvânu Safâ'yı da zikretmektedir.⁵⁰⁰ Ahmad Hassan ve Cachia ise *Kelîle ve Dimne*'nin Emevîler döneminde tercüme edildiğini belirtmektedir.⁵⁰¹

Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070), İbn Mukaffâ'yı Abbâsîler döneminde ele almakta ve ilk mantık mütercimi olarak bilgi sunduğu görülmektedir. Sâid, bu ilk bilgilerden sonra onunla ilgili Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kâtibi olduğu, *Kategorias, Peri Ermenias, Analotica*'yı tercüme ettiğini aktarmaktadır. Sâid, ayrıca onun döneminden önce *Kategorilerin* tercüme edildiğini söyleyenlerin olduğunu aktarmaktadır. Nitekim biz Hâlid döneminde mantık ile alakalı tercümenin yapıldığından bahsetmiştik. Bu rivayetin de doğruluğu kuvvetlenmiş görülmektedir.

Sâid el-Endelüsî, İbn Mukaffâ'nın mantığa giriş kitabı olan Forfiriyus'un *İsagoci* adlı eserini de çevirdiğini zikretmektedir. Son olarak o, İbn Mukaffâ'nın *Kelîle ve Dimne* adlı eseri de tercüme ettiğini ayrıca edep ve siyaset alanında risalelerinin olduğunu

⁴⁹⁷ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 324 (Bu kısımda *Kelîle ve Dimne*'nin Hintçeden Pehleviceye tercümesini zikretmektedir); Nedîm, *Fihrist*, II/1, 325- 326.

⁴⁹⁸ Nedîm, II/1, 325-326. Nedîm, ayrıca bu kitabı İbn Mukaffâ'nın Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği kitapların arasında zikretmektedir. Nedîm, *Fihrist*, I/2, 369.

⁴⁹⁹ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 139.

⁵⁰⁰ Bosworth, "Persian Impact", s. 487.

⁵⁰¹ Maturity of Arabic Science at the Time of Jabir ibn Hayyân: <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018); <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (22. 04. 2018); Cachia, "Arabic Literature", s. 148.

belirtmektedir.⁵⁰² Sâid'in aktarmış olduğu bilgilere baktığımızda kendisinin tercümele için bir tarih sunmadığı görülmektedir.

Kıftî (ö. 646/1248), İbn Mukaffâ ile alakalı olarak ele aldığı başlıkta, onun Abbâsî halifesi Mansur'a mantık eserlerinin tercümesini yaptığını söylemektedir.⁵⁰³ O, İbn Mukaffâ'nın mantık tercümesini ne zaman çevirdiğini belirterek Sâid el-Endelüsî'nin sunmuş olduğu bilgilere ayrıntı eklemiş olduğu görülmektedir. Mustafa Demirci, onun tercüme ettiği mantık eserleri hakkında Müslümanların kıyas anlayışına duyduğu ihtiyaçtan dolayı çeviride bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁴

Mustafa Demirci'nin sunduğu bilgidен hareketle, İbn Mukaffâ'nın Basra'daki kozmopolit ortamın getirdiği etkileşim çerçevesinde bazı çalışmalar yapmış olması mümkün görünmektedir. Bölgedeki müslümanların aklî çıkarımları ön plana çıkaran yeni yöntemler geliştirmeleri meselesini de hesaba katarsak, bu görüşümüz daha da güçlenecektir. Ayrıca İbn Mukaffâ'nın bu entelektüel ortamda yetiştiğini de göz önünde bulundurursak onun mantık tercümelerinden biri veya birkaçını Emevîler döneminde yapmış olabileceğini düşünmek mümkün görünmektedir.⁵⁰⁵ Kaldı ki Mansûr başa miladî 754 yılında geçmiştir. Halifeliğinin ilk yıllarında amcasının tarafında olan İbn Mukaffâ'nın halife ile münasebetinin çok sağlam olduğu düşünülmemektedir. Çünkü kaynaklarda halifenin amcasının canının bağışlanması için İbn Mukaffâ'nın kaleme aldığı mektup krizi bulunmaktadır. Bu durumda onun halife ile münasebetinin çok uzun sürmediği ve m. 756'da veya 757 yılına yakın bir zamanda öldürüldüğü rivayet edilmektedir.⁵⁰⁶

⁵⁰² Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 49.

⁵⁰³ Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 301.

⁵⁰⁴ Demirci, "Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş", s. 124.

⁵⁰⁵ İbn Mukaffâ'nın Aristo'nun mantık kitaplarını tercüme edip etmediği hususu için bkz. Kutluer, İlhan, "İbn Mukaffâ: Düşüncesi", *DİA*, XXI, 134-137; Crous, Paul, "et-Terâcümü'l-Aristotaliyye el-mensûbe ilâ İbni'l-Mukaffâ", *Et-Türâsü'l-Yünânî fi'l-Hadârati'l-İslâmî: Dirâsât li Kibâri'l-Müsteşrikin*, haz. ve çev., Mektebetü'n-Nahzati'l-Mısıriyye, Kahire 1940, s. 101-120.

⁵⁰⁶ Vefatı ile ilgili karmaşıklığa yukarıdaki dipnotta değinmiştik. Ayrıca bu eserlerede bakılabilir. Vefatı ve mektup meselesi için bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 289-296; Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 103-110.

Kıftî mantık eserlerinin üç tanesinin Aristo'ya ait olduğunu söylemektedir. Bunların isimlerinin ise; *Kategorias*, *Peri Ermenias*, *Analogica* olarak aktarmaktadır. Onlar ayrıca İbn Mukaffâ'nın Forfiryus'un *İsagoci* adlı eserini de tercüme ettiğine dair rivayetlerin olduğunu zikretmektedir. Kıftî son olarak onun *Kelîle ve Dimne* eserini tercüme ettiğini belirtmektedir.⁵⁰⁷

İbn Ebû Üsaybia (ö. 668/1269), İbn Mukaffâ hakkındaki bilgileri Berzeveyh'i ele aldığı başlıkta zikretmiştir. Berzeveyh'in *Kelîle ve Dimne* adlı eseri Hintçeden Farsçaya tercüme ettiğini söyleyen İbn Ebû Üsaybia, ardından bu kitabı İslâm döneminde tercüme edenin İbn Mukaffâ olduğunu vurgulamıştır. O, İbn Mukaffâ ile ilgili Sâid el-Endelüsî ve Kıftî'nin zikretmiş olduğu mantık kitaplarını tercüme ettiğini ifade etmiştir. Son olarak İbn Ebû Üsaybia, onun edep ve siyasete dair eserlerinin olduğunu rivayet etmiştir.⁵⁰⁸

Görebildiğimiz kadarıyla İbn Ebû Üsaybia ve Kıftî, eserlerindeki İbn Mukaffâ ile ilgili bilgileri Nedîm ve Sâid el-Endelüsî'den almışlardır. Kıftî, tıpkı Mâserceveyh'te yaptığı gibi yorumlamaya giderek İbn Mukaffâ'nın tercümeyi Mansûr için gerçekleştirdiğini söylemiştir. Ayrıca yukarıdaki bilgileri incelediğimizde İbn Mukaffâ'nın eserlerini üç başlıkta toplayabiliriz. Bunlar; hikemiyâta, mantığa ve tıbbaya dair kitaplardır.

İsmail Durmuş, Emevîler döneminde sadece Bizans etkisinin olduğunu ileri sürerek, İbn Mukaffâ'nın eserlerini Abbâsîler döneminde kaleme aldığını iddia etmiştir.⁵⁰⁹ Fakat önceki başlıklarda ele aldığımız halifeleri göz önünde bulundurursak bu durumun hatalı olduğu anlaşılacaktır.

⁵⁰⁷ Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 302.

⁵⁰⁸ İbn Ebû Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, s. 413- 414. İbn ebû Üsaybia İbn Mukaffâ ile ilgili bilgileri muhtemelen Kıftî'den almıştır. Krş. Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, I, 301- 302.

⁵⁰⁹ Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ", s. 131. Gutas, bu iddiaya karşı bürokraside Emevîlerin son dönemlerinde Sâsânî etkisinin olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Gutas, Dimitri, "The Greek and Persian Background of Early Arabic Encyclopedism", *Organizing Knowledge Encyclopedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, ed. Gerhard Endress, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 91-101, s. 99.

İbn Mukaffâ'nın *Risâletü't-Tansar*'ı tercüme ettiği ifade edilmektedir.⁵¹⁰ Onun bu tercümesinin ne zaman gerçekleştiğine dair Ahmad Hassan, Emevîler döneminde çevirdiğini söylemekte, ancak bilgiyi aktarırken kaynak sunmamaktadır.⁵¹¹

Risâletü't-Tansar ile ilgili açıklamalara bakıldığında, çevrilmiş olan eserin Erdeşir'in oğlu olan Tansar'ın Cüşnef Şah'ın mektubuna karşılık, Pehlevice yazdığı cevabın tercümesi olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca eserin içeriği ile alakalı olarak, siyasî ve ahlakî meselelere dair bilgiler içerdiği söylenilmektedir.⁵¹²

Abdülhamîd'in halifenin oğluna siyasi öğütler kaleme aldığını göz önünde bulundurursak halifenin kendisinden sonra oğlunun gelmesi adına evladına siyasî hayatın inceliklerini öğretecek bir yapı oluşturmaya çalıştığı görülecektir. Ayrıca önceki halifelerin ve Vali Haccâc'ın tercüme ettirdiği Farsî krallar ve onların siyasî hayatlarına dair eserleri de göz önünde bulundurursak İbn Mukaffâ'nın Fars krallarının hayatı ve onların siyasetine dair tercümelerinin Emevîler dönemindeki çevirilerle benzerlik göstermektedir. Bu vesile ile biz, onun bu alandaki eserlerinin hemen hemen tamamını Emevîler döneminde çevirdiğini, hatta onun bu alanda başta adab kitapları olmak üzere telif etmiş olduğu bazı eserleri de Emevîler döneminde kaleme almış olduğunu düşünmekteyiz.⁵¹³

II. Mervân'ın halife olduğu vakit, Emevîler zamanında Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ilmi etkileşim bağlamında hareketli dönemdir. Ayrıca Emevî hilafetinin son zamanlarında yabancı ilimlerin Arapçaya tercümelerinin yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Bundan dolayı tarihini bilemediğimiz kitapları ve mütercimleri bu bölümde zikretmeyi uygun gördük.

Tarihini bilemediğimiz eserlerden ilk olarak zîcleri ele alacağız. Bu dönemde yazılmış olması muhtemel olan *Zîc el-Câmi* ve *Zîc el-Hazûr*, adlı eserler Kandahar'da kaleme

⁵¹⁰ Cooperson, Michael, "Ibn al-Muqaffâ", *Medieval Islamic Civilization an Encyclopedia*, ed. Josef W. Meri, Routledge, I, New York-London 2006, s. 346; Gabrielli, F., "İbn al-Mukaffâ", *EI* (2nd Edition), III, 884; Durmuş, "İbnü'l- Mukaffâ", s. 132.

⁵¹¹ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018).

⁵¹² Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ", s. 132; Lahman, "İbn Muqaffâ' and Early 'Abbasid Prose", s. 56- 57.

⁵¹³ İbn Mukaffâ'nın telif etmiş olduğu eserlerin bazılarında, çeviride bulunduğu kitaplardan etkiler görülmektedir. Bkz. Zakeri, Mohsen, "Ali ibn 'Ubaida ar-Raihânî: A Forgotten Belletrist (Adîb) and Pahlavi Translator", *Oriens*, XXXIV (1994), s. 76- 102.

alınmıştır.⁵¹⁴ Bu iki eser, 735 yılına yakın bir zamanda kaleme alınmış ve *Zîc el-Erkand*'dan türetilmiştir.⁵¹⁵

Zîc eş-Şehriyâr adlı yapıt, Ptoleme'nin *Kanon* adlı astronomik cetveller kitabının Hint menşeli cetveller yardımı ile gözden geçirilerek düzenlemelerin yapıldığı Farsça bir eserdir. *Zîc eş-Şehriyâr*, III. Yazdicerd (ö. 651) tarafından yazdırılmıştır. Eserin, hicrî 2./8. Yüzyılın ilk yarısında tercüme edildiği söylenmekte fakat net bir tarih sunulmamaktadır.⁵¹⁶ Fuat Sezgin, ele almış olduğumuz zîcin tercümesi ile beraber Müslüman bilim adamlarının astronomiye meraklarının arttığını ve Müslüman astronomlar tarafından kullanıldığını belirtmektedir.⁵¹⁷ İbn Nedîm'in ifadesine göre *Zîc eş-Şehriyâr*, Ebü'l-Hasan Ali b. Ziyâd et-Temimî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵¹⁸

Saliba, Abbâsîlerin ilk döneminde kuramsal bir şekilde çalışan Nevbaht, İbrahim el-Fezârî ve Masha'allah'ın eğitimlerini kimlerden aldıklarına dair problemlerin bulunduğunu zikretmekte, ardından bu problemlerin bize Abbâsîlerin ilk döneminde astronomi ve astroloji ile ilgilenen kişilerin incelikli ve karmaşık bir yapıya sahip gök bilimiyle alakalı aletleri kullandıklarını, fal okumasında bulduklarını, gök bilimi ile alakalı zor metinleri çevirdiklerini, temel takvim parametrelerini aktarmamış olduklarını, *Takrîb el-Eflâk* gibi gök bilimi ile alakalı teorik metinleri yazmayı bilen bir sınıfın mevcut olduğu gibi meselelerden hareketle tercümeyle yeni başlamış bir topluluğun bunları gerçekleştiremeyeceğini düşünerek çeviri faaliyetinin önceden başladığını ifade etmektedir.⁵¹⁹

⁵¹⁴ Pingree, "Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 36.

⁵¹⁵ Pingree, "Early Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 36-37. Pingree, her iki eserin sekizinci yüzyılın son çeyreğinde el-Fezârî ve Ya'kûb b. Tarîk için yazıldığını söylemektedir.

⁵¹⁶ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I, 8; Sezgin, *GAS*, V, 203-204, VI, 107-110,115.

⁵¹⁷ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I, 8; Sezgin, *GAS*, VI, 115.

⁵¹⁸ Nedîm, *Fihrist*, II/1, 150; Sezgin, *GAS*, VI, 115; Pingree, "Early Islamic Mathematical Astronomy", s. 36.

⁵¹⁹ Saliba, *İslâm Bilimi*, s. 30-32.

Dreyer, Emevî halifelerinin Şam yakınlarında bir rasathaneye sahip olduğunu düşünmektedir.⁵²⁰ Aynı şekilde Pushmann da Muâviye zamanında Şam'da birkaç rasathanenin kurulduğunu iddia etmektedir.⁵²¹

Aydın Sayılı ise Dreyer ve Pushmann'ın görüşlerini kabul etmeyip bu kişilerin düşüncelerinin sağlam bir dayanağının bulunmadığını ifade etmektedir. O Emevîler döneminde rasathanenin olmasını ihtimal dâhilinde görmemektedir. Bu görüşünü temellendirmek adına ise Emevî hilafeti zamanında bilimsel faaliyetlerin yeterince gelişmediği iddiasında bulunmaktadır.⁵²² Fakat zikretmiş olduğumuz bilgiler Sayılı'nın görüşünü olumsuzlaştırmaktadır.

İslâmî ilimlerin teşekkül dönemi sayılan Emevîler döneminde Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) gibi kelimciler yetişmişti. Onun ile ilgili olarak Şehristânî (ö. 548/1153), Vâsıl b. Atâ taraftarlarının felsefî kitaplar okuduktan sonra ilâhî sıfatları nefyetmeye başladıklarını rivayet etmektedir.⁵²³

II. Mervân döneminde, ele alınan bir diğer kişi İbn İshaktır. Kendisi Emevîler döneminde Süryânîceyi öğrenmiş, eserlerinde Tevrat ve İncil'e ait bilgileri kullanmıştır. Ayrıca onun Medine'de (Emevîler dönemi) Tevrat ve İncil'i okuduğu da aktarılmaktadır.⁵²⁴

Sâid b. Horasanhürre'nin Sünbâd adına, 747-754 yılları arasında Pehleviceden Arapçaya beş eser tercüme ettiği aktarılmaktadır. Bu eserlerin isimleri: 1) *Kitâbü'l-Mevâlid*, 2) *Kitâb Hey'et el-Felek*, 3) *Kitâb es-Süver Darac el-Felek el-Selâsmâ' ve es-Sitteyn*, 4) *Kitâbü'l-Kirânât ve 'd-Düvel ve 'l-Mülk ve 'l-Mülûk ve 'l-Enbiyâ*, 5) *Kitâbü'l-Mevâlid ve 'l-Kusûfât ve Tahâvili Sinî'l-Âlem ve Tasyiri Kismetü'd-Dünya ve Tahâvi's-Sinî'l-Mevâlid*

⁵²⁰ Dreyer, J. L. E, *History of Planetary Systems from Thales to Kepler*, Cambridge University Press Warehouse, London 1906, s. 245-246.

⁵²¹ Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2016, s. 51.

⁵²² Sayılı, *Observatory*, s. 51.

⁵²³ Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts. s. 46; Fâzıl, *Emevîler Dönemi*, s. 185.

⁵²⁴ Nedîm, *Fihrist*, I/2, 289-290; Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, s. 328-331; Fayda, Mustafa, "İbn İshak", *DİA*, XX, 93-96.

ve 'l-Mesâ'il'dir.⁵²⁵ İsmi zikretmiş olduğumuz bu eserler, astronomi ve astroloji alanında olup birkaçı Emevîler döneminde tercüme edilmiştir.⁵²⁶

Mervân II döneminin sonlarına doğru Zerdüş'te nispet edilen *Doğuşlar Kitabı* (*Kitâbü'l-Mevâlid*) tercüme edilmiştir.⁵²⁷ Kitabın astroloji eseri olduğu ve Pehleviceden Arapçaya tercüme edildiği söylenilmektedir.⁵²⁸ Gutas eserin tercüme edilmiş olmasının nedeni olarak çevrilmiş olan kitabın içinde geçen "bu bilimin (astrolojinin) kullanılmaz duruma düşüp izlerinin silinip yok olmasını engellemek" cümlesinden hareketle, Zerdüş'terin geçmişi canlandırmak hedefi ile bu eseri çevirdiklerini düşünmektedir. Gutas'ın Emevîler dönemindeki astroloji ve astronomiye dair çeviri ve faaliyetlerinin yoğunluğunu göz ardı ettiği görülmektedir. Ona göre *Kitâbü'l-Mevâlid*'le beraber tercüme edilen Farsça eserlerden önce astrolojiye dair Hermes'e ait olan bir eser tercüme edilmiştir.⁵²⁹ Onun astroloji biliminin çevirisi noktasında, Emevî halifelerinin, valilerin, üst düzey kişiler ve halktan kişilerin bu alanla ilgilerini belirtmediği görülmektedir. Ayrıca Emevî halife ve yöneticilerden bazıları önemli savaşlarda yanlarında astrolog da bulundurmuşlardır. İhtilal gibi büyük bir ayaklanmada Emevîlerin yanı sıra ihtilal destekleyicilerinin de bu bilimi kullanmak istemeleri makul görülmektedir. Nitekim astroloji alanında ihtilal sürecinde birçok eser tercüme edilmiştir. Bu durum savaşlarda astrolojiye olan ilgiyi göstermektedir. Ayrıca Mervan II'nin de ihtilalcilere karşı savaşlarda astrolog kullandığı da unutulmamalıdır.

⁵²⁵ Pingree, "From Alexandria", s. 14; Pingree, David, *From Astral Omens to Astrology From Babylon to Bikâner*, Istituto Italiano per l'Africa e l'oriente, Roma 1997, s. 44-45.

⁵²⁶ Pingree, "From Alexandria", s. 14; Pingree, *Astral Omens*, s. 44-45. Yukarıda ismi zikredilen eserler Zerdüş'te nispet edilmektedir. bkz. Pingree, *Astral Omens*, s. 44-45.

⁵²⁷ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 45. Eserin tercümesi Sâid ibn Horasan-hürre tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. Pingree, David, "Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia", *Dumbarton Oaks Papers*, XLIII (1989), s. 227-239, s. 234.

⁵²⁸ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 45; Pingree, eserin 747, 754 yılları arasında tercüme edildiğini söylemektedir. Pingree, "Classical and Byzantine Astrology", s. 234. Ayrıca kitabın içeriğine dair bkz. Pingree, "Classical and Byzantine Astrology", s. 229-236.

⁵²⁹ Gutas, *Yunanca Düşünce*, s. 109-110.

Araştırmacılar, Apollonios'un *Kitâb Sırr el-Halîka* adlı eserinin olduğunu söylemektedir.⁵³⁰ Onlar, ayrıca *Sırr el-Halîka* ile ilgili olarak Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815) ana kaynaklarından biri olduğunu zikretmektedir.⁵³¹ Eserin Arapça el yazması, Ursula Waiser tarafından bastırılmıştır.⁵³²

Araştırmacılarından Sivester de Sacy ve Fuat Sezgin, *Kitâbu Sırr el-Halîka*'nın Yunanca yazıldığını, eserin Süryânîce vasıtasıyla Arapçaya tercüme edildiğini düşünmektedir.⁵³³ Eserin Arapçaya tercümesi, Câbir b. Hayyân'ın çalışmalarından önce gerçekleştirilmiştir.⁵³⁴

Aydemir el-Cildakî (ö. yak. 743/1342), *Şerhu Kitâbi Şemsi'l-Ekber*'in girişinde *Sırru'l-Halîka*'nın Hâlid b. Yezîd döneminde Arapçaya tercüme edildiğini rivayet etmektedir.⁵³⁵ Araştırmacı Ahmad Hassan da net bir zaman belirtmeden, eserin terminolojisinin Câbir'in kullandığı terminolojiden eski olduğunu, bundan dolayı da Emevîler döneminde çevrildiğini düşünmektedir.⁵³⁶

Araştırmacı Mahmut Erol Kılıç, *Sırr el-Halikâ*'nın birkaç farklı ismini zikretmektedir. Bu isimler, *Kitâbu'l-ilel*, *Câmiu'l-eşyâ* ve *Tekvîni'l-hakk ve ileli'l-eşyâ*'dır. O, bu kitabın bazılarının göre asıllarının ya Süryanice ya da Arapça olabileceğini düşünenlerin bulunduğunu, aktarmaktadır. Ebu Bekir Razi (ö. 313/925), *Sırr el-Halikâ*'nın "Balinos" takma adına sahip bir Arap tarafından kaleme alındığını düşünmektedir. Kılıç, ayrıca

⁵³⁰ Mohammad Karimi Zencani, "Sırr al-Khalîqa", s. 436-444; <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018)

⁵³¹ Mohammad Karimi, "Sırr al-Khalîqa", s. 436-444.

⁵³² Weisser, Ursula, *Das "Buch über das Geheimnis der Schöpfung" von Pseudo-Apollonios von Tyana*, de Gruyter, Berlin 1980.

⁵³³ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018)

⁵³⁴ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018)

⁵³⁵ Mohammad Karimi, "Sırr al-Khalîqa", s. 438.

⁵³⁶ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018); Ahmad Hassan, bir başka eserinde Hermes'in kitabından bahsederken, Apollonius'un aracılığıyla Hermes'in eserinden Câbir'in faydalandığını ifade etmektedir. Hassan, *Studies in al-Kimya*, s. 11.

eserin Abbasi sarayında Nesturi bir doktor olan Urfalı Yakub'un (m. 754-833) yazdığı *Hazineler Kitabı*'yla oldukça büyük benzerliklerinin bulunduğunu söylemektedir.⁵³⁷

Seyyid Numânu'l-Hak, İslâm dünyasında Hint ve Fârisî etkilerini incelerken, ilk dönem Müslümanlarında hint etkisinin var olduğunu gösteren bir delil olarak, Apollonios'un *Sırr el-Halikâ*'sında, Allah'ın sıfatları hakkında Brahmanların görüşüne reddiyenin bulunduğunu belirtir.⁵³⁸

Câbir b. Hayyân'ın (725-815), *Kitâbü'l-Ahcâr* adlı eserinde Apollonius'un Müslüman taraftarları, destekleyicileri anlamındaki "*Ashâb Balînâs el-İslâmiyyûn*" şeklindeki bir ifadeye yer vermesi, eser Abbâsîlerin ilk döneminde yazılsa dahi Emevîler döneminde bir grubun oluştuğunu veya oluşmaya başladığını göstermektedir.⁵³⁹ Apollonius'un görüşünü benimseyen bu grubun sözlü veyahut yazılı olarak yabancı bilimlerle etkileşimini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ahmad Hassan, kesin bir tarih vermeden Emevîler döneminde *Erdeşîr'in Ahdi* olarak bilinen hükümetle ilgili kurallar içeren önemli bir kitabın ismi bilinmeyen bir mütercim tarafından tercüme edildiğini iddia etmiştir.⁵⁴⁰

Gayrimüslim tebaadan Mervân II döneminde, çeviride bulunduğu tahmin edilen kişilerin olduğu düşünülmektedir. Araştırmalarımız neticesinde burada Mar Aba II'yı (ö. 751) zikretmeyi uygun gördük. Kendisinin 641 yılında doğduğu aktarılmaktadır.⁵⁴¹ Bu durumda o hayatının büyük çoğunluğunu Emevîler döneminde geçirmiştir. Aba II, felsefe, tıp ve astronomi alanında yetkin olmakla birlikte Fars, Grek ve Yahudi hikmetine

⁵³⁷ Kılıç, *Hermes*, s. 107-108. İgnatius Efrem ise Emevîler döneminde yaşayan Urfalı Yakub'un (ö. 708) eserleri arasında *Hazineler Kitabı*'nı zikretmektedir. Bkz. İgnatius Efrem, *Saçılmış İnciler*, s. 313; İgnatius Aphram, *Scattered Pearls*, s. 339.

⁵³⁸ Numânu'l-Hak, "Fârisî Arkaplan", s. 80-81.

⁵³⁹ Mohammad Karimi, "Sırr al-Khalîqa", s. 438- 439.

⁵⁴⁰ <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018)

⁵⁴¹ Reinink, G. J., "Aba II of Kashkar", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 1-2.

de sahip bir kimse idi. Ayrıca Aba II'nin, Aristo'nun diyalektikleri üzerine bir yorum kaleme aldığı düşünölmektedir.⁵⁴²

⁵⁴² O'leary, *How Greek Science*, s. 70; Reinink, "Aba II of Kashkar", s. 1.

SONUÇ

Tercüme faaliyetleri, tarihteki her toplumun bilimsel ve düşünsel dönüşümünde oldukça ehemmiyetli bir yere sahiptir. Bu faaliyetleri gerçekleştiren toplumlar farklı kültür ve medeniyetlere ait bilgi birikiminden istifade ederek kendilerini geliştirirler. Sentezlenen bilgiler yeni bilgi birikimlerinin ortaya çıkmasına imkân tanır. Bu süreci başaran toplumlar kendi medeniyetlerine yeni bir güç katar.

Genel hatlarıyla bilim geleneği zayıf olan Arap toplumu, İslâm fetihlerinden sonra diğer kültür ve medeniyetlerin sahip olduğu zenginliklerden istifade etmesini bilmiş ve zaman içinde önemli bir birikim elde ederek bu bilgileri sentezleme başarısı göstermiştir.

Abbâsîler döneminde gerçekleşen yoğun çeviri faaliyetleri öncesinde neler olduğu hususunun göz ardı edilmesi ayrıca Emevîler dönemi hakkında ön yargılı bir tutuma sahip olunması, birçok araştırmacıyı Emevîler döneminde çeviri faaliyetine dair çalışmaların olmadığı hükmüne götürmüştür. Ancak çalışmamızda görüldüğü üzere durum bunun tersinedir. Emevîler dönemi, Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetlerinin zeminini ve kökenini oluşturan önemli çalışmalara kaynaklık teşkil etmiş bir dönemdir. Bu sürecin birtakım besleyici unsurları bulunmaktadır.

İlk olarak Emevî yönetiminin Fars siyaseti ve tarihine ilgi duyması, Emevîlerin saray çevresinin son zamanlarına doğru Fars kökenli kişilerin daha yoğunlukta olmasına imkân sağlamıştır. Bu duruma ilave olarak Emevîler döneminde filizlenen Şuûbiye hareketinin oluşmasındaki etkenlerden birinin de Fars kültürüne ilginin artması olduğu anlaşılmaktadır.

Emevîler döneminde yeterince incelenmeyen bir diğer alan divanlardır. Divanların tercümesi araştırma eserlerde bilgi olarak geçse de bu durum yüzeysel olarak kalmıştır. Hâlbuki divanların çevirilmesi için başta astronomi ve matematik olmak üzere belli bir birikime sahip olmak gerekmektedir. Müslümanlar bu birikimi gayrimüslim tebaadan almışlardır. Nitekim Urfalı Ya'kûb'un cevâzı ve Hz. Ali'nin matematik öğrenmesi düşüncemizi kanıtlaması açısından önemlidir.

Süryânîler, saray çevresinde yoğun olarak görünmeseler de önemli eğitim merkezlerinde, inanç bakımından baskı görmedikleri için felsefe ve diğer bilimlere tercüme etme ve öğrenme noktasında derinleşmeye başlamışlardır. Nitekim dört halife döneminde

dünyaya gelen Urfalı Ya'kûb ile Arapların George'u, Severe Sebokht vd. Süryânîlerin tarih boyunca en önemli simalarından bazıları olarak Emevîler döneminde kendilerini yetiştirmişlerdir. Bu okullarda öğrenim gören kişiler ve sürdürülen bilimsel gelenekler, ilk dört halife döneminden itibaren Arapların ilgi alanına girmeye başlamış ve çeşitli alanlara ait eserler tercüme edilmeye başlamıştır.

Emevîler dönemindeki tercüme faaliyetlerini kısaca ele alacak olursak, Emevî Devleti'nin ilk zamanlarında sarayda yoğun bir şekilde Fars siyaseti ve krallarının hayatının öğrenilmeye çalışıldığı, gayrimüslimler tarafından da astronomi, coğrafya ve Aristo mantığına dair eserlerin tercüme veya şerh edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Hilafetin ortalarında felsefe, hikemiyat, simya, astroloji, astronomi ve tıp eserleri çevrilmiştir. Son olarak devletin son zamanlarında ise astronomi, astroloji, hikemiyat, tarih ve felsefe eserleri tercüme edilmiştir.

Emevîler döneminde astronomiye ve astrolojiye duyulan ilgi daha çok savaşlarda görülmeye başlanmıştır. Hatta Emevîlerin yıkılmasına yakın gerçekleşen ihtilal sürecinde Zerdüş'te ait olan birçok Farsça astroloji metni Arapçaya tercüme edilmiştir. Fakat Gutas Zerdüş'te nispet edilen eserlerin tercümesini geçmişi canlandırma hedefine bağlamaktadır. Hâlbuki burada ihtilal sürecinde gerçekleşen savaşlarda astrolojiyi kullanma ihtiyacından kaynaklı olarak tercüme yapılmış olabileceğini söylemek daha uygun olacaktır. Nitekim II. Mervan da ihtilalcilere karşı astrolog kullanmıştır.

Bununla birlikte özellikle Emevîlerin son döneminde yetişen ve Abbâsîler dönemini gören geçiş dönemindeki pekçok kişi Abbâsîler döneminde faaliyet göstermiş şekilde tanımlanmıştır. Buna etki eden neden de Emevîler döneminde bilimsel faaliyetlerin desteklenmediği algısı yatmaktadır. Meselâ bu dönemin en önemli simalarından birisi olan İbn Mukaffâ'nın yaptığı çalışmalar kronolojik olarak okunduğunda felsefî eserlerinin pekçoğunu Emevîler döneminde çevirdiği hatta Fars siyaset ve hikemiyatına dair pekçok eseri de Emevîler döneminde tercüme ettiği görülecektir.

Emevîler döneminde gayrimüslim tebaanın genelde felsefî eserler çevirdiği görülür. Bu tercümelerin yanında tıp, astronomi, astroloji ve coğrafya alanıyla da ilgilenmişler ve üst kademe ile yakın ilişki içinde bulunmuşlardır.

Son olarak pek çok araştırmacının benimsediği “bu dönemde yapılan tercümelerin ihtiyaçtan doğan, gelip geçici (ad hoc) etkenlerden oluştuğu şeklindeki görüşüne” de işaret etmek istiyoruz. Onların günlük dildeki çevirilerle alakalı sunmuş olduğu örneklerden bazıları, her devir ve devlette yaşanabilir çeviri faaliyetleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapmış olduğumuz tespitlerden de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere Emevî Devleti’nde gerçekteşen faaliyetlere karşı böyle bir tutum sergilenmesi bilimsel faaliyetlerde devamlılık ilkesini ortadan kaldıran derin bir boşluk oluşturmaktadır. Nitekim Emevî halifeleri, yöneticiler ve âlimlerin tercüme faaliyetlerini genelde ilgi duyduğu alan üzerine gerçekteştirdiği görölmektedir.

Araştırma konumuz sınırları içerisinde tespit edebildiğimiz bilgiler çerçevesinde ulaştığımız sonuçlar, Emevîler döneminde gerçekteşen tercüme faaliyetlerinin ve dolayısıyla Emevî düşünce hayatına bunların tesiri meselesinin her bir müellif esas alınmak suretiyle müstakil olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abbot, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri*, The University of Chicago Press, I-III, Chicago and London 1957-1972.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826), *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zâmî, I-XII, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- Adams, Francis, *The Seven Books of Paulus Aegineta: Translated from the Greek with a Commentary*, I-III, C. And J. Adlard, London 1844-1847.
- Adamson, Peter, *İslâm Felsefesine Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul 2008.
- Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2004.
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut Lübnan 1969.
- Ahmed İsâ, *Târîhu'l-Bimâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrut-Lübnan 1981.
- Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.
- Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Aycan, İrfan, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Azimu'd-Din Ahmad, Maulavi, *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, IV, The Bengal Secretariat Book Depôt, Calcutta 1910.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Dâvud b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî, I-XIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan 1996.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Dâvud b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ, Müessesetü'l-Muâf, Beyrut 1987.
- Bîrûnî (ö. 453/1061[?]), *el-Âsâru'l Bâkiye*, nşr. C.E. Sachau, F. A. Brockhaus, Leipzig 1878.
- Bîrûnî (ö. 453/1061[?]), *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, çev. Emine Sonnur Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- Bosworth, C. E., "The Persian Impact on Arabic Literature", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 483-496.

- Câhız (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, I- IV, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kâhire 1949.
- Cebbâr, Ahmed, *İslâm Bilim Tarihi*, çev. Fevzi Lütüfi Topaçoğlu, Küre Yayınları, İstanbul 2016.
- Cehşiyârî (ö. 331/942-43), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr. Mustafa Sakkâ, Kahire 1980.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-XX, 4. Baskı, Dâru's-Sâkî, Beyrut 2001.
- Crone, Patricia, "Dünyada İslâmın Yükselişi", ed. Francis Robinson, *Cambridge Resimli İslâm Dünyası Tarihi*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 29-66.
- Crous, Paul, "et-Terâcümü'l-Aristotaliyye el-Mensûbe ilâ'bni'l-Mukaffâ", *et-Türâsü'l-Yünânî fî'l-Hadâratî'l-İslâmî: Dirâsât li Kibâri'l-Müsteşrikîn*, haz. ve çev. Abdurrahman Bedevi, Mektebetü'n-Nahzâtî'l-Mısriyye, Kahire 1940, s. 101-120.
- De Boer, T.J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Birlik Yayınları, Ankara 1960.
- Debie, Muriel, "Christians in the Service of the Chaliph: Through the Looking Glass of Communal Identities", *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. Antoine Borrut, The University of Chicago, USA 2016, s. 53- 71.
- Demirci, Mustafa, *Beytül Hikme: Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Doru, Nesim, *Doğudan Batıya Köprü Süryânîler: Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007.
- Dreyer, J. L. E., *History of Planetary Systems from Thales to Kepler*, Cambridge University Press Warehouse, London 1906.
- Dunlop, D. M., *Arab Civilization to A. D. 1500*, Longman, London 1971.
- Ebied, R.Y., "The Syrian Impact on Arabic Literature", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 497-501.
- Ebü'l-Ferec Barhebreaus (ö. 685/1286), *Târîhu Muhtasarü'd-Düvel*, nşr. Anton el-Yesûî, 3. Baskı, Dâru's-Şark, Beyrut 1992.
- Erünsal, İsmail E., *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld-F. A. Brockhaus, Leipzig 1858.

- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, Ayıışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 1998.
- Fârûkî, İsmail Racî, Luis Lâmia Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999.
- Fârûqî, İsmâ'îl R., Lois Lamyâ' al-Fârûqî, *The Cultural Atlas of Islam*, Macmillan Publishing Company, New York 1986.
- Fazıl, Halil İbrahim, *Hâlid b. Yezîd: Sîretuhu ve İhtimâmâtühu'l-İlmiyye*, Bağdat 1984.
- Frede, Michael, "John of Damascus on Human Action, The Will, and Human Freedom", *Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources*, ed. Katerina Ierodiakonou, Clarendon Press, New York 2002, s. 63- 95.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, "The Social Significance of the Shuubiya", *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw-William R. Polk, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1982, s. 62-73.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, "Tarikh", *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw-William R. Polk, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1982, s. 108-137.
- Goodman, L. E., "The Greek Impact on Arabic Literature", *Arabic Literature to The End of The Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston Cambridge University Press, New York 1983, s. 460- 482.
- Gutas, Dimitri, "The Greek and Persian Background of Early Arabic Encyclopedism", *Organizing Knowledge Encyclopedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, ed. Gerhard Endress, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 91-101.
- Gutas, Dimitri, *Greek Thought Arabic Culture*, Routledge, London 1998.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Günaltay, Şemsettin, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011.
- H. Griffith, Sidney, "The Mansûr Family and Saint John of Damascus: Christians and Muslims in Umayyad Times", *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. Antoine Borrut, The University of Chicago, USA 2016, s. 29-51.
- Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru't-Taybe, Riyâd 1985.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj, I-II, Ankara 2003.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf (ö. 232/847[?]), *Mefâtîhu'l-Ulûm*, thk. Abdülemîr el-A'sem, Dâru'l-Menâhil, Beyrut 2008.

- Hassan, Ahmad Y., "Alchemy, Chemistry and Chemical Technology", *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. A. Y. Hassan, IV/2, UNESCO Publishing, Paris 2001, s. 41-84.
- Hassan, Ahmad Y., "Factors Behind the Rise of Islamic Science", *The Different Aspects of Islamic Culture*, ed. A. Y. Hassan, IV/1, UNESCO Publishing, Paris 2001, s. 55-86.
- Hassan, Ahmad Y., *Studies in al-Kimya'*, Georg Olms Verlag Hildesheim, Zürich-New York 2009.
- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân, I-II, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983.
- Herzfeld, Ernest E., *Archaeological History of Iran*, Oxford University Press, London 1935.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Holmyard, Eric John, *Makers of Chemistry*, Oxford University Press, Oxford 1931.
- Horovitz, Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Hoyland, G. Robert, *Seeing Islam as Others Saw it*, The Darwin Press, New Jersey 1997.
- Huart, Clement, *A History of Arabic Literature*, D. Appleton and Company, New York 1903.
- Ignatius Aphram I Barsoum, *The Scattered Pearls*, çev. Matti Moosa, Georgias Press, New Jersey 2003.
- İbn Abdürabbih (ö. 328/940), *el-Ikdü'l-Ferîd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, nşr. Müfîd Muhammed Gumeÿha, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan (ö. 571/1201), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Muhiddîn Ebû Saîd el-Ömerî, I-LXXX, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995-2000.
- İbn Cinnî (ö. 392/1002), *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, I-II, el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Cülcül (ö. 392/1002), *Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuat Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- İbn Ebû Üsaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, nşr. Nizar Rızâ, Beyrut, ts.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 238/853), *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater, Haydarabad 1942.

- İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, (ö. 852/1449), *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. İbrâhim Zeybek-Âdil Mürşit, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.
- İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehhade-Süheyl Zekkâr, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbâs, I-VIII, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1994.
- İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), *Fehrese*, thk. Beşşâr Avvâd, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus 2009.
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Edebü'l-Kâtib*, thk. Muhammed Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *el-Meârif*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1850.
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Kitâbü'l-Envâ fî Mevâsîmi'l-Arab*, Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniye, Haydarabad 1956.
- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Uyûnü'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925.
- İbn Memâtî (ö. 606/1209), *Kitâbu Kavânînü'd-Devâvîn*, thk. Azîz Süryâl Atiyye, Mektebetü Medbûlî, Kahire 1991.
- İbn Sa'd (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed, I-XI, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001.
- İbnü'l-Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, I-XIX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İğnatius Efrem I. Barsavm, *Saçılmış İnciler Süryânîlerin Yazınsal Tarihi*, çev. Zeki Demir, İstanbul Süryânî Ortodoks Metropolitliği, İstanbul 2005.
- Kahl, Oliver, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Brill, Leiden 2015.
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Gustavus Flügel, I-VII, Johnson Reprint Corporation, New York-London 1964.
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, ts.

- Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkisi*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul 1983.
- Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2016.
- Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. Abdülmecid Diyâb, I-II, Mektebetü İbn Kuteybe, Kuveyt ts.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Hermesler Hermesi; İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- King, Daniel, *The Earliest Syriac Translation of Aristotle's Categories*, Brill, Leiden-Boston 2010.
- Kozah, Mario, "Preface to Mar Shem'un's Law Book by an Anonymous Monk From Beth Qatraye", *An Anthology of Syriac Writers from Qatar in the Seventy Century*, ed. Mario Kozah, Gorgias Press, USA 2015, s. 147-154.
- Kozah, Mario, Suleiman Mourad, Abdurrahim Abu-Husayn, "Dadisho' Qatraya's Compendious Commentary on the Paradise of the Egyptian Fathers in Garshuni", *An Anthology of Syriac Writers from Qatar in the Seventy Century*, ed. Mario Kozah, Gorgias Press USA 2015, s. 155-188.
- Krachkovski, Ignati Iulianovich, *Tarihu'l-Edebi'l-Coğrâfiyye el-Arabî*, çev. Salahaddin Osman Haşim, I-II, Kahire 1961-1965,
- Lahman, J. D., "İbn Muqaffa' and Early 'Abbâsîd Prose", *Abbâsîd Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany, Cambridge University Press, New York 1990. s. 48- 77.
- Latham, J. D., "The Beginnings of Arabic Prose Literature: The Epistolary Genre", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 154-179.
- Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, ed. De Goeje, Brill, Leiden 1893.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *Murûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemal Hasan Merî', I-IV, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.

- Meyerhof, Max, “Mine’l-İskenderiyye ilâ Bağdad: Bahs fi Târihi’t-Ta’lîmi’l-Felsefî ve’t-Tıbbî inde’l-Arab”, *et-Tûrâsü’l-Yûnânî fi’l-Hadârati’l-İslâmî: Dirâsât li Kibâri’l-Müstesrikîn*, haz. ve çev. Abdurrahman Bedevî, Mektebetü’n-Nahzati’l-Mısriyye, Kahire 1940, s. 37-100.
- Meyerhof, Max, “Science and Medicine”, *The Legacy of Islam*, ed. Sir Thomas Arnold, Oxford University Press, London 1931, s. 311-355.
- Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü’ş-Şâm*, Mektebetü’n-Nûrî, I-VI, Dımaşk 1983.
- Müberred (ö. 285/899-900), *el-Kâmil*, thk. Abdülhamid Hendâvî, I-IV, Vezâratü’l-Evkâfi’s-Suudiyye, Suudi Arabistan 1998.
- Nallino, Carlo, *İlmü’l-Felek: Târîhuhu İnde’l-Arab fî Kurûni’l-Vustâ*, Mektebetu ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-Kitâb, Beyrut 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, I-III, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul 2007.
- Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, I-II, Furkân Islamic Heritage Foundation, London 2009.
- Neşşâr, Ali Sami, *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I-II, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.
- Nicholson, Reynold Alleyne, *A Literary History of the Arabs*, Adelphi Terrace, London 1907.
- Norris, H.T., “Fables and Legends in Pre-Islamic and Early Islamic Times”, *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A.F.L. Beeston, Cambridge University Press, New York 1983, s. 374-386.
- Numânu’l-Hak, Seyyid, “Hint ve Fârisî Arkaplan”, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, I-III, Açılım Kitap Yayınları, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, I, s. 77-97.
- O’Leary, De Lacy, *Arabic Thought and Its Place in History*, Kegan-Paul Trench-Trubner, New York 1922.
- O’Leary, De Lacy, *How Greek Science Passed to the Arabs*, Routledge and Kegan Paul, London 1951.
- O’Leary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara 1971.
- Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İSAR Yayınları, İstanbul 2008.
- Öztürk, Levent, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.

- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.
- Peters, F. E., *Aristoteles Arabus: The Oriental Translation and Commentaries on the Aristotelian Corpus*, Brill, Leiden 1968.
- Peters, F. E., “Yunan ve Süryâni Arkaplan”, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, I-III, Açılım Kitap Yayınları, çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, I, s. 63-76.
- Pingree, David, *From Astral Omens to Astrology From Babylon to Bîkâner*, Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente, Roma 1997.
- Pormann, Peter E., *The Oriental Tradition of Paul of Aegina’s Pragmateia*, Brill, Leiden-Boston 2004.
- Qâdî, Wadâd, “The Name of Estates in State Registers before and after the Arabization of Dîwâns”, *Umayyad Legacies: Medieval Memories from Syria to Spain*, ed. Antoine Borrut, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 255- 280.
- Rosenthal, Franz, *The Classical Heritage in Islam*, Routledge-Kegan Paul, London 1975.
- Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070), *Kitâbu Tabakâti’l-Ümem*, thk. Luis Şeyho, Matba’atü’l-Katûlikiyye li’l-Ebâ el-Yesû’iyyîn, Beyrut 1912.
- Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070), *Tabakâtü’l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.
- Saliba, George, *İslâm Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*, çev. Günseli Aksoy, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Salvesen, Alison, “Jacob of Edessa’s Life and Work: A Biographical Sketch”, *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas Ter Haar Romeny, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 1-10.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Robert E. Krieger Publishing Company, I-II, Malabar-Florida 1927-1931.
- Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2016.
- Scarborough, John, “Teaching Surgery in Late Byzantine Alexandria”, *Hippocrates and Medical Education*, ed. Manfred Horstmanshoff, Brill, Leiden Boston 2010, s. 235-260.
- Sezgin, Fuat, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi: Almanca Aslın Türkçe Tercümesi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, I, İstanbul 2015.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-XIII, Brill, Leiden 1967-2007.

- Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, I-V, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008.
- Shahîd, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, I-II, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009.
- Singer, Charles, *A Short History of Scientific Ideas to 1900*, The Clarendon Press, Oxford 1959.
- Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.
- Şenel, Kübra, "Felsefe-Bilim Tarihi Açısından Kıfî'nin İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâsi", *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, ed. Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 211-245.
- Şeşen, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, III, s. 453-479.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İSAR Yayınları, İstanbul 2012.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998.
- Taberî (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhim, I-XI, Dâru's-Süveydan, Beyrut 1967.
- Taibutheh, Simon, "Medico-Mystical Work", *Woodbrooke Studies*, haz. ve çev. A. Mingana, VII, W. Heffer Sonds Limited, Cambridge 1934, s. 1-69, 281-320.
- Thorndike, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, I-VIII, Columbia University Press, New York-London 1923-1958.
- Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbari'l-Hakâik*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1871.
- Üçer, İbrahim Halil, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, Ankara 2013, s. 37-90.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Waite, Arthur Edward, *Lives of Alchemystical Philosophers*, George Redway, London 1888.
- Weisser, Ursula, *Das "Buch über das Geheimnis der Schöpfung" von Pseudo-Apollonios von Tyana*, de Gruyter, Berlin 1980.

- Wilks, Marina, “Jacob of Edessa’s Use of Greek Philosophy in His Hexaemeron”, *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas Ter Haar Romeny, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 223-238.
- Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894.
- Ya‘kûbî (ö. 292/905’ten sonra), *Târîhû’l-Ya‘kûbî*, thk. Abdülemir Mühennâ, I-II, Şirketü’l-A’lemî li’l-Madbûât, Beyrut-Lübnan 2010.
- Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-Büldân*, I-V, Dâru’s-Sâdır, Beyrut 1977.
- Yusif, Efrem İsa, *Mezopotamya’nın Bilim Öncüleri Süryânî Tercüman ve Filozoflar*, çev. Mustafa Arslan, Doz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Zehebî (ö. 748/1384), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, I-XXV, Müessetü’r-Risâle, Beyrut 1988.
- Zübeyr b. Bekkâr el-Kureşî ez-Zübeyrî (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebü Kureş ve Ahbâruhâ*, nşr. Abbas Hânî el-Cerrâh, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- Zübeyrî, Mus’ab b. Abdullah (ö. 236/850-851), *Kitâbü Nesebi Kureş*, nşr. E. Levi Provençal, Dâru’l-Meârif, Kahire 1953.

Sürelî Yayınlar

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, *Orhangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/2 (Aralık 2004), s. 1- 21.
- Asl, Mohammad Karimi Zenjani, “Sirr al-Khalīqa and its Influence in the Arabic and Persianate world: ‘Awn b. al-Mundhir’s Commentary and its Unknown Persian Translation”, *al-Qantara*, XXXVII/2 (2016), s. 435-473.
- Baloch, N. A., “Al-Beruni’s Ghurra al-Zijā”, *Erdem*, XVIII (1990), s. 749- 799.
- Baloch, N. A., “Gurru’z-Zicāt”, çev. Melek Dosay, *Erdem*, XVIII (1990), s. 799- 841.
- Cevâd Ali, “el-Bahsü’l-İlmî İnde’l-Arab el-Muslimîn”, *Mecelletu’l-Mecmai’l-İlmî el-İrâkî*, VII (1960), s. 125-174.
- Crisiani, Chiara, “Alchery and Christian Religiousness: The Latin Middle Ages”, *Annali-Jharbuch*, XLIII/2 (2017), s. 17-38.
- Demirci, Mustafa, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü’l-Mukaffâ ve Risâletü’s-Sahâbesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (İzmir 2005), s. 117- 148.
- Gutas, Dimitri, “Classical Arabic Wisdom Literature: Nature and Scope”, *Journal of the American Oriental Society*, CI/1 (1981), s. 49-86.
- İğdi, Ahmet, “Hz. Ömer Döneminde Yapılan Bazı İdari Faaliyetlerin İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi”, *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Burdur Mayıs 2018, s. 637-646.
- Krenkow, F., “The Two Oldest Books on Arabic Folklore”, *Islamic Culture*, II (Haydarabad 1928), s. 55-89, 204-236.
- Mackensen, Ruth Stellhorn, “Background of the History of Moslem Libraries”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LII/1 (1935), s. 22-33.
- Mackensen, Ruth Stellhorn, “Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LIII/4 (1937), s. 239-250.
- Mackensen, Ruth Stellhorn, “Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LIV: 1/4 (1937), s. 41-61.
- Mackensen, Ruth Stellhorn, “Supplementary Notes to Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVI/2 (1939), s. 149-157.
- Magoliouth, D. S., “The Origins of Arabic Poetry”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, III (1925), s. 417-449.

- Meyerhof, Max, "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs", *Islamic Culture*, XI (Haydarabad 1937), s. 17-29.
- Nau, F. N., "Le Traité Sur l'astrolabe Plan de Sévère Sabokt", *Journal Asiatique*, XIII (1899), s. 56-101, 238-303.
- Nykl, A. R., "Ali Ibn Abi Talib's Horoscope", *Ars Islamica*, X (Michigan 1943), s. 152-153.
- Öztürk, Levent, "İslâm Tarihinde İlk Hıristiyan Hekimler ve Tıp Etiği Bakımından Davranışlarına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı*, I-II, Bursa 2003, II, 1096-1108.
- Pingree, David, "Antiochus and Rhetorius", *Classical Philology*, LXXII/3 (1977), s. 203-223.
- Pingree, David, "Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia", *Dumbarton Oaks Papers*, XLIII (1989), s. 227-239.
- Pingree, David, "From Alexandria to Baghdād to Byzantium: The Transmission of Astrology", *International Journal of the Classical Tradition*, VIII (2001), s. 3-37.
- Pingree, David, "The Greek Influence on Early Islamic Mathematical Astronomy", *Journal of the American Oriental Society*, XCIII/1 (1975), s. 32-43.
- Ruska, Julius, "Alchemy in Islam", *Islamic Culture*, XI (Haydarabad 1937), s. 30-36.
- Sachau, Eduard, "Inedita Syriaca", *Wien*, I (1870), s. 127-134.
- Stapleton, H. E., "Further Notes on the Arabic Alchemical Manuscripts in the Libraries of India", *Isis*, XXVI/1 (1936), s. 127-131.
- Stapleton, H. E., "The Antiquity of Alchemy", *Ambix*, V (1953), s. 1-43.
- Şâkir, Mustafa, "et-Ta'rîb fî el-İslâm Hatta Evâhiri'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî", *Mecelletü'l-Beyân*, CIX (Kuveyt 1975), s. 15-22.
- Şenel, Samet, Levent Öztürk, "İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi Mi?", *Tasavvur*, IV/1 (Haziran 2018), s. 191-218.
- Takahashi, Hidemi, "Syriac as a Vehicle for Transmission of Knowledge Across Borders of Empires", *Horizons*, V/1 (2014), s. 29-52.
- Takahashi, Hidemi, "The Mathematical Sciences in Syriac: From Sergius of Resh-'Aina and Severus Sebokht to Barhebraeus and Patriarch Ni'matallah", *Annals of Science*, LXVIII/4 (2011), s. 477-491.

Tanrıverdi, Eyyüp, “Câhiliye Dönemi Arap Tabibi el-Hâris b. Kelede”, *Şarkiyat Mecmuası*, XXVII/2 (2015), s. 17-42.

Taşpınar, İsmail, “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI/2 (2001), s. 23-54.

Walzer, Richard, “New Light on the Arabic Translations of Aristotle”, *Oriens*, VI/1 (Haziran 1953), s. 91- 142.

Whipple, Allen O., “Role of the Nestorians as the Connecting Link Between Greek and Arabic Medicine”, *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, XII (1936), s. 446-462.

Zakeri, Mohsen, “Ali ibn ‘Ubaida ar-Raihânî: A Forgotten Belletrist (Adîb) and Pahlavi Translator”, *Oriens*, XXXIV (1994), s. 76- 102.

Diğer Yayınlar

- Abd al-Hamîd b. Yahya: <http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-hamid-b-yahya> (04. 05. 2018).
- Al-Qâdî, Wadâd, “Abd al-Hamîd b. Yahyâ al-Kâtib”, *EI* (3rd Edition), ed. Gudrun Kramer, Brill, 2009/1, (Leiden 2009), s. 4-8.
- Ağırakça, Ahmet, “Gassânîler”, *DİA*, XIII (Ankara 1996), s. 397-398.
- Aycan, İrfan, “Nadr b. Hâris”, *DİA*, XXXII (Ankara 2006), s. 280-281.
- Azizova, Elnure, “Ubeyd b. Şeriyye”, *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 15-16.
- Becker, Adam H., “Athanasius of Balad”, *EI* (3rd Edition), ed. Gudrun Kramer, 2009/1 (Leiden 2009), s. 155.
- Bir, Atilla- Mustafa Kaçar, “Usturlap”, *DİA*, XLII (Ankara 2002), s. 195- 198.
- Bosworth, C. E., “Nasihât el-Mulûk”, *EI* (2nd Edition), VII (Leiden-New York 1993), s. 984-988.
- Brock, S. P., “Apocalypses”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 25-27.
- Brock, S. P., “Isho’dnah”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 217.
- Brock, S. P., “Testament of Our Lord Jesus Christ”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 399.
- C. H., Pellat, “Ghaylan b. Muslim”, *EI* (2nd Edition), II (Leiden 1991), s. 1026
- Cachia, P., “Arabic Literature”, *EI* (3rd Edition), ed. Marc Gaborieau, 2007/1 (Leiden 2007), s. 145- 154.
- Cooperson, Michael, “Ibn al-Muqaffa”, *Medieval Islamic Civilization an Encyclopedia*, ed. Josef W. Meri, Routledge I, New York-London 2006, s. 346.
- Dakûkî, Hüseyin Ali, “Hîre”, *DİA*, XXVII (Ankara 1998), s. 122-124.
- Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, “Vehb b. Münebbih”, *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 608-610.
- Durmuş, İsmail, “İbnü’l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI (Ankara 2000), s. 130- 134.
- Duygu, Zafer, *İslâm Yönetiminde Süryânîler (VII-XII. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Çelik), Manisa 2010.

- Ergin, Şakir, “Abdülhamîd el-Kâtib”, *DİA*, I (Ankara 1988), s. 225.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Hârizmî Muhammed b. Mûsâ”, *DİA*, XVI (Ankara 1997), s. 224-227.
- Friestad, Kjetil Hannevik, *Christianity in Bet Qatraye*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Norwegian School of Theology, Adviser: Victor Ghica) Norveç 2016.
- Gabrielli, F., “İbn al-Mukaffâ”, *EI* (2nd Edition), III (Leiden-London 1986), s. 883-885.
- Gutas, Dimitri, “Tardjama: Translations from Greek and Syriac”, *EI* (2'nd Edition), X (Leiden 2000), s. 225-231.
- Gündüz, Şinasi, “Maniheizm”, *DİA*, XXVII (Ankara 2003), s. 575-577.
- Harman, Ömer Faruk, “Yuhannâ ed- Dımaşkî”, *DİA*, XLIII (Ankara 2013), s. 580- 582.
- Hireysât, Muhammed Abdülkâdir, “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”, *DİA*, XV (Ankara 1997), s. 292-293.
- Horovitz, Josef, “Vehb b. Münebbih”, *İA*, XIII (İstanbul 1986), s. 260-262.
- Inayatullah, S. H., “Abd al-Hamîd b. Yahya b. Sa'd”, *EI* (2nd Edition), I (Leiden 1986), s. 65- 66.
- Jack Boulos Victor Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam: Making Incommensurables Speak*, Vol. I, A (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, Department of History, Adviser: Peter Brown), Princeton 2010.
- Jhon, M. McMahon, “Severus Sebokht”, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey, Springer 2007, s. 1044-1045.
- John of Philoponus: <https://plato.stanford.edu/entries/philoponus/> (26.05.2018).
- Kandemir, M. Yaşar, “Kâ'b el-Ahbâr”, *DİA*, XXIV (Ankara 2001), s. 1-3.
- Kazhdan, Alexander, “Stephen of Alexandria”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, III, s. 1953.
- Kessel, G., “Shem'on d-Taybutteh”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 375.
- Khoury, R.G., “Wahb b. Munabbih”, *EI* (2nd Edition), XI (Leiden 2002), s. 34-36.
- Kılıç Ünal, “Yezîd II”, *DİA*, XLIII (Ankara 2013), s. 515-516.
- Krenkow, F., “Kütüphâne”, *İA*, VI (İstanbul 1977), s. 1126-1128.
- Kutluer, İlhan, “İbnü'l-Mukaffâ: Düşüncesi”, *DİA*, XXI (Ankara 2000), s. 134-137.

- Lecker, Michael, “Wahb İbn Munabbih”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, Keter Publishing House LTD., I-XXII, Detroit 2007, XX, s. 596.
- Lesley Wilkins, M., “Islamic Libraries to 1920”, *Encyclopedia of Library History*, ed. Wayne A. Wiegand, Garland Publishing, New York-London 1924, s. 296-307.
- Maturity of Arabic Science at the Time of Jabir ibn Hayyân: <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2013.html> (22. 04. 2018)
- Naskalı, Esko, “Sâsânîler”, *DİA*, XXXVI (Ankara 2009), s. 174-176.
- Öz, Mustafa, “Ma’bed el-Cühenî”, *DİA*, XXVII (Ankara 2003), s. 281-282.
- Özaydın, Abdülkerim, “Arab: İslâmdan Önce Araplar’da Sosyal ve İktisadî Hayat”, *DİA*, III (Ankara 1991), s. 321-324,
- Pellat, CH., “al-Hârith b. Kalada”, *EI* (2nd Edition), Supplement (Leiden 2004), s. 354-355.
- Penn, M. P., “Athanasios II of Balad”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 46.
- Pormann, Peter E., “Paul of Aegina”, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, I-II, Oxford 2018, I, s. 1150
- Pormann, Peter E., “Tıp”, *DİA*, XLI (Ankara 2012), s. 95-101.
- Reinink, G. J., “Aba II of Kashkar”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 1-2.
- Rompay, L. Van, “Henanisho’ I”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 194-195.
- Rompay, L. Van, “Isho’bokht of Rev Ardashir”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 216.
- Rosenthal, F., “Ibn Sharya”, *EI* (2nd Edition), III (Leiden-London 1986), s. 937.
- Salvesen, A. G., “Ya’qub of Edessa”, *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 432-433.
- Scarborough, John, Alice-Mary Talbot, “Alexander of Tralles”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, I, s. 58.

Scarborough, John, Alice-Mary Talbot, "Paul of Aegina", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, I-III, New York-Oxford 1991, III, s. 1607-1608.

Sourdel, D., "Bukayr b. Mâhân", *EI* (2nd Edition), I (Leiden 1986), s. 1292-1293.

The Culture and Civilization of the Umayyads and Prince KHâlid Ibn Yazid: <http://www.history-science-technology.com/articles/articles%2012.html> (15. 01. 2018).

Tomakin, Ahmet Yasin, *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. Nuh Arslantaş) İstanbul 2017.

Tomar, Cengiz, "Yemen", *DİA*, XLIII (Ankara 2013), s. 401- 406.

Uslu, Recep, "Cündișâpur", *DİA*, VIII (Ankara 1993), s. 117-118.

Van Rompay, L., "Yuhanon of Litterba", *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian P. Brock, Gorgias Press, Piscataway-New Jersey 2011, s. 445-446.

Veccia Valieri, L., "İbn al- Ash'ath", *EI* (2nd Edition), III (Leiden-London 1986), s. 715-719.

Wahb Ibn Munabbih: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14748-wahb-ibn-munabbih-abu-abd-allah-al-sana-ani-al-dhimari> (29. 04. 2018).

Yıldız, Hakkı Dursun, "Cüneyd el-Mürrî", *DİA*, III (Ankara 1993), s. 122-123.

Yıldız, Hakkı Dursun, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI (Ankara 2000), s. 32-33.

Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 490-491.

Yiğit, İsmail, "Kınnesrîn", *DİA*, XXV (Ankara 2002), s. 419-420.

ÖZGEÇMİŞ

Samet ŞENEL, 1991 yılında Giresun'da dünyaya geldi. 2009 yılında eski ismi İstanbul İmam Hatip olan İstanbul Recep Tayyip Erdoğan Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2010-2015 yılları arasında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde eğitim gördü. 2012-2015 yılları arasında İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) bünyesindeki Lisans Akademik Destek Programına (LADEP) katıldı. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde başladığı yüksek lisans eğitimine halen devam etmektedir.

